

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Qanboyzadə Samir Zakir oğlu – qrup rəhbəri

Nəsibov Elçin Sərvər oğlu – qrup üzvü

Babayev Cavid Vüqar oğlu – qrup üzvü

İDEOLOJİ BAXIŞLARIN İQTİSADI İDARƏETMƏYƏ TƏSİRLƏRİNİN
TƏHLİLİ

mövzusunda

MAGİSTRİK DİSSERTASİYASI

İxtisas: 060407 “Menecment ”

İxtisaslaşma: “Menecment (maşınqayırma üzrə) ”

Elmi rəhbər: i.f.d. Yahya Sənan Hacıağa oğlu

BAKİ - 2023

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL.I. İQTİSADI İDEOLOGİALARIN METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1.İqtisadi ideologiyalar nədir yaranması və tarixi	8
1.2.İdeologiyaların funksiyaları və təsir dairələri	14
FƏSİL.II.GENİŞ YAYILMIŞ YAYILMIŞ İQTİSADI İDEOLOGİYALLARIN İQTİSADIYYATA TƏSİRLƏRİ	22
2.1.Komunizm və Sosializmin iqtisadi problemlərinin müəyyən edilməsi.	22
2.2.Kapitalizmdə iqtisadi idarəetmə	36
2.3.İslam iqtisadiyyatı və onun kapitalimlə qısa qarşılaşdırmalı təhlili	52
<u>NƏTİCƏ</u>	71
<u>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT</u>	72
<u>ƏLAVƏLƏR</u>	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İdeologiyalar müəyyən bir cəmiyyətdə və ya siyasi hərəkətdə müəyyən dünyagörüşünü ifadə edən fəlsəfi, siyasi və ya sosial inanc sistemləridir. İdeologiyalar insanların düşüncə və davranışlarını formalaşdırır və cəmiyyətlərin idarəetmə üslublarına, iqtisadi siyasətlərinə, mədəniyyət normalarına və bir çox başqa məsələlərə təsir edir.

İdeologiyaların əhəmiyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Rəhbər rol: İdeologiyalar insanların düşüncə və davranışlarını istiqamətləndirir, cəmiyyətlərin siyasi, sosial və iqtisadi istiqamətlərini müəyyən edir.
2. Sosial İntegrasiya: İdeologiyalar insanları ümumi məqsəd üçün birləşdirərək sosial integrasiyanı təmin edir.
3. Rifahın təşviqi: İdeologiyalar cəmiyyətin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün siyasət və proqramlar hazırlamağa kömək edə bilər.
4. Dəyişikliyin idarə edilməsi: İdeologiyalar sosial dəyişiklikləri idarə etməyə və cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəməyə kömək edə bilər.
5. Fərqləri qəbul etmək: İdeologiyalar tolerantlığı və fərqlilikləri qəbul etməyi təşviq etməklə sosial birliyi artırır.

Bununla belə, ideologiyaların bəzi mənfi cəhətləri də var. Məsələn, bəzi ideologiyalar fərdi azadlığı və yaradıcılığı məhdudlaşdırır, ayrı-seçkiliyi və zorakılığı təşviq edə və ya reallığı görməməzliyə vura bilər. Ona görə də ideologiyalara tənqidi yanaşmaq və təhlil etmək vacibdir. İqtisadi ideologiyalar iqtisadi sistemə və resursların bölgüsünə təsir edən müxtəlif düşüncə tərzidir. Bu ideologiyalar çox vaxt mədəni sosial və siyasi amillərdən təsirlənir və çox vaxt bazar iqtisadiyyatı, dövlət müdaxiləsi və ya hər ikisini əhatə edə bilər.

İdeologiya üzərində axtarışlar etmək çox çətinlikləri gözə almağı tələb edir. Əvvəla nəyisə başa düşməyin ümumi bir tərtib qaydası yoxdur. Odur ki, axtarışlar aparmağın əsas hissələrindən biri istər-istəməz nədən danışıldığını bilməkdir. İdeologiyanın mənasını başa düşmək üçün səy göstərmək vacibdir.

Başqa bir çətinlik ondan ibarətdir ki, bu konsepsiyada elmi ilə yanaşı siyasi yanaşmalarda mövcuddur. İş o yerə gəlib çatıb ki, marksizimdəki ziddiyyətlərin böyük

bir hissəsi ideoloji müzakirələr çərçivəsində müzakirə olunur. Hətta müəyyən vaxt ərzində meydana gələn marksiz düşüncələrdəki bir qism dəyişikliklər bu səbəbdən meydana gəlmişdir. Beləliklə bəzi hallarda İdeologiya ilə Marksizm terminləri bir-birinə qarışırlar.

Digər çətinlik odur ki, tez-tez əks fikirlər ideoloji olaraq etikətlənir, lakin heç kim öz fikirlərini belə təqdim etmir. Beləliklə, ideologiyayı müsbət mənada müəyyən etmək çətinləşir və obyektivlik baxımından yanılmaya qarşı yanaşmaların mümkünlüyü ortaya çıxır.

İdeologiya mövzusunun tarixdə ilk tətbiq olunması Fransa İnkılabı dövrünə vermişdir. "İdeoloqlar" kimi tanınan görkəmli alimlərdən biri olan Destutt de Tracy 1797-ci ildə İdeologiya terminindən ilk dəfə istifadəsi zamanı terminə "hər kəsin doğru düşünməsi üçün istifadə ediləcək fikirlər elmi" mənasını vermişdir. Bəzi maarifçi filosoflar bu düşüncənin "ağılın aydınlaşdıracağı işığına" öz töhfəsini verəcəyinə inanırdılar. Onlar belə düşünürdülər ki, ideologiya "qərəz, ehtiras və zehni bağlayan çirkin maraqlara qarşı" müsbət funksiyayalara malikdir. (Destutt, 1970)

İdeologiya termininə ilk dəfə mənfi mənayı elə həmin dövrlərdə yaşamış şəxsiyyətlərdən biri olan Napolyon vermişdir. Napolyon ilk vaxtlar ideoloqlara öz dəstəyini vermişdir, dini qurumların təhsil haqdakı məcburi qərarının dəyişməsi ilə isə ideoloqlar Napolyonu tənqid etmişdirlər. Bundan sonra Napolyon onları "Metafizika" ilə məşğul olmaqla ittihamlamışdır. Beləliklə ideologiya termini ilk dəfə mənfi mənada işlənmişdir.

İdeologiya anlayışı Marks və marksizimlə yenidən meydana gəlmiş və öz əhəmiyyətini yenidən bərpa etmişdir. Marks və Engel İdeologiyayı mənfi adlandırmışdılar, ideologiyayı "gözün təbəqəsində tərs dönməsi" kimi mənfi mənada göstətmişdilər. Marksizm ideologiyayı insanlara "yanlış şüur" verməkdə günahlandırırıldı. Belə olduğu halda, marksizm ideologiya termininə ilk mərhələdə böyük mənfi təsirlər göstətmişdir. Marksın "ictimai həyat şüuru müəyyən edir" düşüncəsinə əks düşüncə olaraq, "şüur ictimai həyatı müəyyən edir" fikri "yalan şüur" kimi qələmə almışdır. Cəmiyyətin dinamikasını həyatın maddi elementlərindən çox ideyalardan asılı görmək "ideoloji təfəkkür" kimi dəyərləndirilib. Anlaşıldığı kimi,

Marks öz baxışlarını elm kimi qəbul edir və ənənəvi inanc və dünyagörüşlərini, hətta fəlsəfəni ideologiya kimi qələmə verirdi. (Marks, Marxist critique of liberal ideology)

Marks və Engelsin Alman İdeologiyası adlı əsərlərində, sadəcə elmi düşüncə olaraq qəbul elədiyi “tarixin elminin” yerini almaq istəyən bütün inam və düşüncələr “ideallaşdırılmış gecəsiz məlumatlar” kimi qiymətləndirir.

Qurucularının ideologiyaya mənfi mənə yükləmələri və Marksizm elminin gedərək qüvvətlənməsi, ideologiya mövzusunun daha çox Marksizmin çərçivəsində müqayisə olunmasına səbəb olmuşdur. Marksiz düşüncələr, başlanğıcda özünü “elm”, başqa düşüncələri isə “ideologiya” kimi qəbul eləmişlər. Ancaq sonralar Marksizm elminin böyük bir ideologiya olduğu qəbul edildikdən sonra ideologiyayı sadəcə öz təməl izahları çərçivəsində ələ alınması məcburi olaraq görülməyə başlamışdır.

İdeologiya, bir elm kimi insanın beynində yaratdığı bir düşüncəyə yönəlməkdən ibarətdir. Bu faktlar Marksizmin “ictimai həyat şüuru müəyyən edir” fikirlərinə ziddir. George Lukacs bildirib ki “gerçək olan bir iş edilən bir iş deyil, edilmiş və edilmiş bir işdir. Düşüncəsində iştirak eləməyi tələb edir” Marksizm görüşünü nəzərdən keçirmişdir. (Karl Marx)

Lukacsın İdeologiyaya müsbət baxmasına qarşılıq olaraq Munnheim, təzədən marksizmin ilk vaxtlardakı görüşlərinə qayıtmışdır.

Althusser güclü bir ideologiya düşüncəsini irəli sürmüşdür ki, bu görüş, düşüncə ilə elm və ideologiya arasında aydın bir fərq qoyula bilər. Buna uyğun olaraq; “Elmin ucsuz-bucaqsız və inqilabi təbiətindən fərqli olaraq, ideologiya qapalı, dövrü və özünü təsdiq edən keyfiyyətə malikdir”. Althusserə görə, ideologiya nə elmi, nə də rasionaldır. Əvvəlcədən düşünülmüş bağlanma yolları, qeyri-rasional bağlılıq kimi, emosiya və inanc vasitəsilə bağlılığı təsvir edir.

Althusser “dövlətin ideoloji aparatı” düşüncəsi ilə marksizmin içində qalmaqla şərh edərkən, Bilikli yanaşması ilə ideologiyaya kənardan baxır. Onun fikrincə, “ideoloji yanaşma elə qurulur ki, verilə biləcək hər bir suala müəyyən növ cavablar nəzərdə tutur”. O, ideologiyaya marksizm xaricindən baxaraq mühüm bir fikir verdi.

Bununla Althusser həm marksizmdən bəzi fundamental məqamlarda ayrılmış, həm də ideologiyaya daxildən baxan yazıçılardan çoxlu tənqidlərə məruz qalmışdır. (Althusser)

O, ideologiyanın hər bir cəmiyyətdə olduğunu və həmişə mövcud olacağını və buna görə də bərabərliyin əldə olunduğu güman edilən kommunist cəmiyyətində öz yerini tutacağını söyləyirdi

Nitsşe ideologiyaya iki mənə verir: Birincisi; Bu, "ideyaların sadəcə ehtirasların və maraqların rəşional fikridir. İkincisi "mənəvi dəyərlərin statik, tarixən mücərrəd sahəsinə" uyğun gəlir. Freyding fikri də etibarsızdır. O, reallığa baxışını "şəxsiyyət problemi" hesab edir. Onun fikrincə, həqiqəti bizdən gizlədən yaşadıığımız ictimai quruluş deyil, həll olunmamış şəxsi problemlərimizdir. Freyde görə; "hər bir idrak özündə yalançı idrak ehtiva edir", şüursuz fantaziya ilə qarışmamış düşüncə və idrak yoxdur. (Nietzsche)

İdeologiyanı müəyyən etmək üçün edilən hər bir cəhdin yetərli olmadığını qeyd edərək, "Blackwell's Siyasi Düşüncə Ensiklopediyası"ndan bir çox aspektləri əhatə edən tərif qeyd edirik: "İdeologiya dünyanı müəyyən bir şəkildə təqdim edən, şərh edən və qiymətləndirən simvolik yüklü inanc və ifadə modelidir. ; onlar onu uyğunsuz etmək üçün hazırlanmışdır."

İdeologia həyatın içində olmaqdır. Sosial problemlərə məsuliyyətlə yanaşmaq, kimləinsə qeyri düzgün qazanclarını, mənəfəət əlaqələrini və masqalanmış həqiqətləri anlamaqdır. Ən sadə şəkildədə olsa ətrafımızda nələr olub bitdiyinə dair fikir sahibi ola bilməkdir.

Demək olar ki, bizim bütün düşüncələrimiz ideologiadır. Hər dil bir növ ideologia ilə əlaqəlidir. Adətən ideologiyaların qərəzi dəstəklədiyi deyilir və bu, bir mənada doğrudur. Lakin bilinən bir həqiqət var ki insana aid hər dəyərləndirmə, tanıma və anlama səyi həmişə qərəzli olmuşdur və olacaqdır. İdeologiyalar qərəzləri bəsləyər də din, əxlaq, ənənə qərəzləri bəsləməzlərmi? Bu mənada qaçınılmalı şey ideologiyalar deyil qatı qərəzli yanaşmalardır.

İdeologiyalar insanlara müəyyən istinadlar işığında düşünmə mənasında yol göstərici olabildikləri kimi onları qərəzli münasibətlərin əsiri də edə bilərlər və bu əsarətin şüurunu da yönləndirə bilərlər. Belə bir problemin aşılması məsələsi, insana

məna sahəsi verən ideologianın istinad qaynaqları ilə mübarizə ilə yanaşı, qatı qərəzlərin açacağı problemləri aradan qaldırmaq da vacibdir. Unutmamaq lazımdır ki, bütün sosial qurmlar müdafiə etdikləri şeylərdə yetərinə haqlı, amma, rədd etdikləri şeylərdə xətalı ola bilərlər.

Bu mövzu əsasən, kapitalizm, sosializm, kommunizm, din daxil olmaq üzərə müasir dünyanın mərkəzi siyasi, iqtisadi və sosial ideologiyalarını araşdırır. Bu ideologiyaların demokratiya ilə necə kəsişdiyini və azadlıq, estetik, ədalət, birlik kimi açar qavramlarla əlaqəli fərqləri necə ortaya qoyduğunu özündə ehtiva edir. Məqsədımız hər hansı bir ideologianı üstün elan etmək deyil, keçmişi və bu günü şəkilləndirən və bizə gələcək üçün fürsətlər verən, iqtisadi, siyasət və toplum haqqındakı fərqli düşünmə biçimləri haqqında daha dərin bir anlayış qazanmaqdır.

FƏSİL. I. İQTİSADI İDEOLOGİALARIN METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadi ideologiyalar nədir yaranması və tarixi

İdeologiyalar sosial elmlərin fənlərarası bir sahəsidir. O, fərdlər, hökumətlər və dövlət siyasəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə özünü göstərir. Siyasi iqtisadçılar kapitalizm, sosializm və kommunizm kimi iqtisadi nəzəriyyələrin real dünyada necə işlədiyini öyrənirlər. İstənilən iqtisadi nəzəriyyə ideologiyalar məhdud miqdarda resursların bölüşdürülməsini ən çox cəmiyyətin faydalanacağı şəkildə idarə etmək vasitəsi kimi yanaşırlar. Bu ideyalar həm nəzəri cəhətdən, həm də real dünyada istifadə olunduğu kimi öyrənilə bilər. Real dünyada dövlət siyasəti bu iqtisadi nəzəriyyələr ətrafında yaradılır və həyata keçirilir. Siyasi iqtisadçılar həm bu siyasətlərin əsas köklərini, həm də nəticələrini öyrənirlər. Daha geniş mənada, iqtisadi ideologiyalar bir vaxtlar indi iqtisadiyyat dediyimiz sahə üçün istifadə edilən ümumi termin idi. Adam Smit, Con Stüart Mill və Jean-Jacques Rousseau öz nəzəriyyələrini təsvir etmək üçün bu termindən istifadə etdilər. Qısa “iqtisadiyyat” termini 20-ci əsrin əvvəllərində iqtisadi amillərin təhlili üçün daha ciddi statistik metodların inkişafı ilə əvəz olundu.

Bir araşdırma çərçivəsində ideologiya məfhumu haqqında deyilənlər bu mövzuda bütün fikirləri əks etdirə bilməz və ideologiya növləri baxımından bütün təsnifatlara müraciət etmək mümkün olmaya bilər. Bunun əvəzinə bir tərəfdən tədqiqat mövzusu haqqında kifayət qədər məlumatın verilməsinə, digər tərəfdən isə tədqiqat məqsədi ilə ədəbiyyatın daxil edilməsinə üstünlük verilmişdir.

İdeologiyalar, ideologiyanın əsas növlərini mühafizəkar, islahatçı, inqilabçı və müxalifətçi olmaqla dörd növə ayırmaq olar. Mühafizəkar ideologiyalar ümumiyyətlə mövcud nizamı müdafiə edən kimi qəbul edilir. Tərifinə görə, hər şey “qorumaq” haqqındadır. Ancaq buradakı mühafizəkarlığın dini, mədəni və əxlaqi sistemi, yoxsa dövlətə hakim olan mövcud siyasi sistemi qorumaq məqsədi daşdığı aydın deyil.

Digər tərəfdən, islahatçı ideologiyalar yeni şərtlər qarşısında mövcud sistemi yeniləməyi hədəfləyir. Onlar nizam-intizamın əleyhinə deyillər, amma nizam-intizamı səlhiyəyə salıb, lazımi islahatların aparılmasını müdafiə edirlər. İnqilabi ideologiyalar;

Onlar mövcud dəyər sisteminin kökündən dəyişdirilməsinə əsaslanır. Köhnə sistemi ləğv edib, onu müdafiə etdikləri sistemlə əvəz etməyi hədəfləyirlər. Son bir kateqoriya olaraq, əks ideologiyalar qurulmuş dəyərlər sisteminə zidd olan münasibət və davranışları dəstəkləməyə və əsaslandırmağa çalışırlar.

Başqa bir fərqlə, ideologiyaları müasir və ənənəvi hesab etmək olar. Müasir mənada ideologiya zaman və məkanı əhatə etdiyini iddia edir; ümumi və sistemli düşüncə tərzidir. Əsas müasir ideologiyalar; Fransız İnqilabı ilə ortaya çıxan millətçiliyi faşizm, nasizm, liberalizm və marksizm kimi saymaq olar.

Ənənəvi ideologiyalar müasir dövrdən əvvəl yaranmış ideologiyalardır. Ənənəvi cəmiyyətlərdə ideologiya; Onlar idarə olunanlar arasında geniş yayılmış, müəyyən istiqamətlərə malik olan, lakin məhdud və qeyri-müəyyən olan ideyalar toplusundan ibarətdir. (wikipedia.org, İdeologiyaların növləri, 2021)

Keçmişdə böyük müharibələrdə bir-birləri ilə vuruşsalar da, qədim zamanlarda tarixin “dinlərin mübarizəsi” olduğunu dinlərin və ya dindarların müdafiə etdiyini düşünmək olmaz. Ənənəvi ideologiyalarda ortaya çıxan bu ümumi münasibət, sonradan bəhs ediləcəyi kimi, müasir ideologiyaların ənənəvi ideologiyalara təsiri nəticəsində ortaya çıxmalıdır.

İdeologiyalar başqa bir fərqlə boş və sərt ideologiyalar kimi araşdırıla bilər. Boş ideologiyalar sosial həyata total baxış və ya alternativ gətirməyən, ayrı-ayrı və dağınıq fərqi yönümlü baxış və düşüncələrə malik sistemlərdir. Buna görə də, onlar asanlıqla formalaşdırıla bilər. Başqa sözlə desək, “kütlənin amorf inanc və idrak sistemi” boş və ya yumşaqdır.

Dini inanclar tez-tez boş ideologiyalara nümunə kimi göstərilir. Ancaq bəzi hallarda “sərt ideologiya” çərçivəsində dəyərləndirilməli olan dinlərin qəbul formaları da müşahidə oluna bilər.

Bunun əksinə olaraq, sərt ideologiyalar "əsas nəzəri əsərlərə əsaslanan, elitənin mədəniyyəti ilə məhdudlaşan və məzmunca güclü olan sistemli şəkildə işlənmiş struktur" təqdim edir. Sərt ideologiyalar boş olanlardan çox daha əhatəli və daxili ardıcılıdır. Onlar həm də tarixi daha yaxşı başa düşürlər. Bu ideologiyalar müəyyən

qrup və ya seqmentlərdən ibarət kollektiv strukturların müəyyən məqsəd üçün baxış və düşüncələrindən ibarətdir.

Əsas sərt ideologiyalar; Faşizm, Nasizm və Kommunizm. Maks Qallo faşizmdə və sosializmdə bəzən barbarlığın qəddar və gözlənilməz ortaya çıxmasını təsvir edir; Bu ideologiyalarda təxəyyül sistemi, obrazlar, miflər ilə dünya və tarixin reallığı arasındakı fərqi artırması ilə əlaqələndirilir. Bu qətiyyət, sərt ideologiyaların qovuşduğu nöqtəni ortaya qoyması baxımından əhəmiyyətlidir.

Orta əsrlərdə hətta Qalileonun “Dünya fırlanır” deyimini belə cinayət hesab edən anlayışı və bu gün bəzi ifrat dini anlayışlar dinin sərt bir ideologiya kimi qəbul edilərək tətbiq oluna biləcəyini göstərir.

İdeologiyalar sosial elm sahəsidir və dövlət siyasətinin qəbulu zamanı bir millətin əhalisi ilə onun hökuməti arasında yaranan əlaqəni öyrənir. Deməli, o, siyasətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir və sosial elm intizamının əsasını təşkil edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa, iqtisadi ideologiyalarında bir neçə növləri var:

Sosializm: Siyasi iqtisadın bu növü malların və sərvətin istehsalının və bölüşdürülməsinin müəyyən bir qrup insanlar deyil, cəmiyyət tərəfindən saxlanması və tənzimlənməsi ideyasını təbliğ edir. Bunun arxasında dayanan məntiq ondan ibarətdir ki, cəmiyyət tərəfindən istehsal olunan hər şey statusundan, sərvətindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq iştirak edənlərin sayəsində edilir . Sosializm fərdlərin və ya qrupların güc və sərvətin əksəriyyətinə nəzarət etmək imkanlarını aradan qaldıraraq, zəngin və kasıb arasındakı uçurumu aradan qaldırmağı hədəfləyir.

Kapitalizm: Bu nəzəriyyə irəliləyiş üçün bir motiv kimi mənfəəti və sərbəst bazarların iqtisadiyyatı təkbəşinə tənzimləmək və idarə etmək qabiliyyətini müdafiə edir. Kapitalizmin arxasında duran ideya ondan ibarətdir ki, fərdlər və digər aktorlar öz maraqları ilə idarə olunurlar - onlar istehsal və bölgüyə nəzarət edir, qiymətləri təyin edir və tələb və təklif yaradırlar .

Kommunizm: Fərdlər tez-tez kommunizmi sosializmlə qarışdırırlar , lakin bu iki nəzəriyyə arasında bariz fərq var. Kommunizm , kapitalizmin məhdud olduğunu hiss edən və zənginlər və kasıblar arasında böyük bir uçurum yaradan Karl Marks

tərəfindən hazırlanmış bir nəzəriyyə idi . O, ortaq resurslara, o cümlədən mülkiyyətə inanırdı. Sosializmdən fərqli olaraq, kommunizmdə istehsal və paylama hökumət tərəfindən idarə olunur. (wikipedia.org, tarixsiz)

Siyasi iqtisadiyyatı tədqiq edənlərə siyasi iqtisadçılar deyilir. Onların tədqiqi ümumiyyətlə dövlət siyasətinin, siyasi vəziyyətin və siyasi institutların bir ölkənin iqtisadi vəziyyətinə və gələcəyinə sosioloji, siyasi və iqtisadi obyektiv vasitəsilə necə təsir etməsinin araşdırılmasını əhatə edir.

Siyasi iqtisad hökumətin, iqtisadi ideologiyaların və siyasətin bir-birinə necə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün sosiologiya, iqtisadiyyat və siyasi elmdən istifadə edə bilər.

Siyasi İqtisadiyyatın Tarixi və İnkişafı bu gün bildiyimiz siyasi iqtisadın kökləri 18-ci əsrə gedib çıxır. Həmin dövrdə alimlər sərvətin insanlar arasında necə bölüşdürüldüyünü və idarə olunduğunu öyrənmişlər. Bu fenomeni araşdıran əvvəlki işlərdən bəziləri Adam Smit və Con Stüart Millin əsərlərini əhatə edirdi.

Lakin bu termin yəqin ki, ən yaxşı fransız yazıçısı və iqtisadçısı Antuan de Montchrestien-ə aid edilir. O, 1615-ci ildə "Traité de l'économie politique" adlı bir kitab yazdı və burada istehsalın və sərvətin Aristotelin təklif etdiyi kimi ev təsərrüfatında deyil, tamamilə daha geniş miqyasda bölüşdürülməsinin zəruriliyini araşdırdı. Kitabda iqtisadiyyat və ideologiya bir-biri ilə necə əlaqəli olduğu da təhlil edilib.

Smit ümumiyyətlə iqtisadiyyatın və siyasi iqtisadın atası adlandırılan bir filosof, iqtisadçı və yazıçı idi. O, özünü tənzimləyən azad bazarın funksiyası haqqında "Mənəvi hisslər nəzəriyyəsi" adlanan ilk kitabında yazmışdı.

Onun ən məşhur əsəri olan "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında araşdırma" (və ya " Xalqların sərvəti ") klassik iqtisadi nəzəriyyənin formalaşmasına kömək etdi. O, həm də gələcək iqtisadçılar üçün əsas kimi istifadə edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatı fəlsəfə ilə birləşdirdi. O , utilitarizmə - insanların xoş niyyətinə səbəb olan hərəkətlərin doğru olduğuna və əzablara səbəb olanların səhv olduğuna inanırdı.

Mahiyyət etibarını ilə o hesab edirdi ki, xalqın xeyrinə daha yaxşı qərarlar qəbul etmək üçün siyasətdə sosial şüurla yanaşı, iqtisadi nəzəriyyə və fəlsəfə də lazımdır. Bəzi əsərləri, o cümlədən "Siyasi İqtisadiyyatın Prinsipləri", "Utilitarizm" və Məntiq Sistemi onu siyasət və iqtisadiyyatın ən mühüm simalarından birinə çevirdi.

İqtisadi ideologiyaların əhəmiyyəti

İdeologiyalar həm iqtisadiyyatın siyasətə necə təsir etdiyini, həm də siyasətin iqtisadiyyata necə təsir etdiyini öyrənir. Siyasi partiyalar hakimiyyətə gələrək hakimiyyətdən getdikcə ölkədə iqtisadi siyasət tez-tez hakimiyyətdə olan partiyanın ideologiyası və məqsədləri əsasında dəyişir.

Siyasi dəyişikliklər iqtisadiyyatın bir çox sahələrinə təsir göstərə bilər ki, bu da öz növbəsində seçkilərə və hökumət siyasətinə təsir göstərə bilər. Bunlara daxildir:

- Pul və fiskal siyasət
- Ərzaq təhlükəsizliyi
- Qlobal ticarət
- Əmək təklifi, tələbi və böhranları
- Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)
- Maliyyə bərabərsizliyi
- Fəlakətlərin idarə edilməsi
- Ekoloji sabitlik

Qlobal və beynəlxalq ticarət vasitəsilə daha çox ölkənin iqtisadiyyatı bir-birinə bağlıdıqca, bir ölkənin siyasəti digərinin iqtisadiyyatına güclü təsir göstərə bilər. Bir ölkədə siyasi güc və iqtisadi qərarlar arasındakı əlaqəni başa düşmək digər ölkələrə öz iqtisadiyyatlarına necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmağa kömək edə bilər.

Siyasi iqtisadın dərk edilməsi həm də ölkə iqtisadiyyatının daha dayanıqlı olmasına kömək edə bilər. İstənilən anda hakimiyyətdə olan hökumət liderləri irəli fikirdədirlərsə, siyasi hakimiyyətin dəyişməsindən asılı olmayaraq, iqtisadi sabitlik və inkişaf üçün ən böyük imkan yaradan qanunlar və siyasətlər tətbiq edə bilərlər.

İdeologiya son illərdə öz akademik intizamına çevrildi. Bir çox böyük qurumlar təhsili siyasət elmləri, iqtisadiyyat və ya sosiologiya şöbələrinin bir hissəsi kimi təklif edirlər.

Siyasi iqtisadçılar tərəfindən aparılan araşdırmalar dövlət siyasətinin davranışa, məhsuldarlığa və ticarətə necə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün aparılır. Onların araşdırmalarının çoxu onlara pul və gücün insanlar və müxtəlif qruplar arasında necə bölüşdürüldüyünü müəyyən etməyə kömək edir. Onlar bunu hüquq, bürokratik siyasət, qanunvericilik davranışı, hökumət və biznesin kəşiməsi və tənzimləmə kimi xüsusi sahələrin öyrənilməsi vasitəsilə edə bilirlər.

Tədqiqata üç yolla yanaşmaq olar:

Fənlərarası tədqiqatlar: Fənlərarası yanaşma hökumət institutlarının, iqtisadi sistemin və siyasi mühitin bir-birinə necə təsir etdiyini və təsirini müəyyən etmək üçün sosiologiya, iqtisadiyyat və siyasət elmlərindən istifadə edir.

Yeni siyasi iqtisad: Bu yanaşma hərəkatlər və inanclar toplusu kimi öyrənilir və ictimai üstünlüklər haqqında siyasi müzakirələrə səbəb olan açıq fərziyyələr irəli sürməyə çalışır. Yeni siyasi iqtisad klassik siyasi iqtisadçıların idealarını və iqtisadiyyat və siyasətdə daha yeni analitik nailiyyətləri birləşdirir.

Beynəlxalq siyasi iqtisad: Qlobal siyasi iqtisadiyyat da adlanır və bir qədər fərqlidir, bu yanaşma iqtisadiyyat və beynəlxalq münasibətlər arasındakı əlaqəni təhlil edir. Siyasi elm, iqtisadiyyat, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və tarix daxil olmaqla bir çox akademik sahələrdən istifadə edir. Beynəlxalq siyasi iqtisad son nəticədə dövlətlər, ayrı-ayrı aktyorlar və institutlar kimi siyasi qüvvələrin qlobal iqtisadi qarşılıqlı təsirlərə necə təsir göstərdiyi ilə maraqlanır.

İdeologianın Müasir Tətbiqləri:

Siyasi iqtisadın müasir tətbiqləri Karl Marks kimi daha müasir filosof və iqtisadçıların əsərlərini öyrənir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Marks bütövlükdə kapitalizmdən məyus oldu. O, fərdlərin bir və ya bir neçə şəxsin sərvətin daha çox hissəsinə nəzarət etdiyi nizamlı sosial siniflər altında əziyyət çəkdiyinə inanırdı. Kommunist rejimlərində resurslar hökumət tərəfindən idarə olunur və bölüşdürülür. Əksər insanlar sosializmlə kommunizmi qarışdırırlar. Düzdür, bəzi oxşarlıqlar var - xüsusən də, həm varlılar və kasıblar arasındakı uçurumu aradan qaldırmağı vurğulayır, həm də cəmiyyət bütün vətəndaşlar arasında tarazlığı azaltmalıdır. Ancaq ikisi arasında təbii fərqlər var. Kommunist cəmiyyətində sərvətlər hökumətin mülkiyyətində və

nəzarətində olduğu halda, sosialist cəmiyyətində fərdlər mülkiyyətə sahibdirlər. İnsanlar sosializm dövründə hələ də mal və xidmətlər ala bilirlər, kommunist cəmiyyətində yaşayanlar isə hökumət tərəfindən əsas ehtiyacları ilə təmin edilir.

İqtisadi ideologiyalar nə deməkdir?

İqtisadi ideologiya termini fərdlər, hökumətlər və dövlət siyasəti arasındakı münasibətlərə diqqət yetirən sosial elmlər sahəsinə aiddir. O, həmçinin öz ölkələrinin iqtisadiyyatlarına təsir edən hökumətlərin müəyyən etdiyi siyasətləri təsvir etmək üçün istifadə olunur.

İqtisadi ideologianın İlkin Narahatlığı Nədir?

İqtisadi ideologianın əsas qayğısı hökumətlər və fərdlər arasındakı əlaqəni və dövlət siyasətinin cəmiyyətə necə təsir etdiyini müəyyən etməkdir. Bu, sosiologiya, siyasət və iqtisadiyyatın öyrənilməsi ilə həyata keçirilir.

İqtisadi ideologianın Xüsusiyyətləri Nələrdir?

İqtisadi ideologianın bəzi xüsusiyyətləri və ya mövzularına sərvətlərin bölüşdürülməsi, malların və xidmətlərin necə istehsal olunduğu, mülkiyyətə və digər resurslara kimin sahib olduğu, istehsaldan, tələb və təklifdən kimin qazanc əldə etdiyi və dövlət siyasəti və hökumətin qarşılıqlı fəaliyyətinin cəmiyyətə necə təsiri daxildir.

İqtisadi ideologianın Növləri Hansılardır?

Siyasi iqtisadın növlərinə sosializm (hər hansı istehsalın və sərvətin cəmiyyət tərəfindən tənzimlənməsi və bölüşdürülməsi lazım olduğunu bildirir), kapitalizm (xüsusi sahiblərin bir ölkənin sənayesinə nəzarəti və mənfəət üçün ticarət) və kommunizm (bütün mülkiyyətin açıq olduğu nəzəriyyə) daxildir. -sahibdir və hər kəs öz ehtiyacları və güclü tərəfləri əsasında işləyir).

Siyasi və ideoloji iqtisadiyyat terminini kim yaradıb?

Adam Smit ümumiyyətlə iqtisadiyyatın atası və siyasi iqtisadın atası hesab olunur. Lakin bu termin ümumiyyətlə siyasi və ideoloji iqtisad müqaviləsini tərcümə edən "Traité de l'économie politique" kitabını yazan fransız iqtisadçısı Antoine de Montchrestien-ə aid edilir. (Academia.com, political and economic ideologies, tarixsiz)

1.2. İdeologiyaların funksiyaları və təsir dairələri

İdeologiyaların funksiyaları: İdeologiyalar müxtəlif məqsədlərə xidmət edən alətlər kimi fəaliyyət göstərir. İdeoloji düşünən, yəni fikrinin əsasını ideologiya təşkil edən insan ilk baxışdan ideologiyayı son məqsəd kimi görür. Digər tərəfdən, ideologiya "başqa məqsədlərə çatmaq üçün bir vasitə" kimi fəaliyyət göstərir. Marks kimi Freyd də əsas məqsədin "dünyanı şərh etmək deyil, onu dəyişdirmək" olduğunu müdafiə edirdi.

Gramsci və Althusser kimi Sorel də deyirdi ki, ideologiya doğru və ya yanlış məsələsi deyil. Onun fikrincə, həqiqət anlayışını ideologiyalar üçün "nə qədər ki, onlar canlı, təşkilatlandırıcı prinsiplər kimi fəhlə sinfində nəcib və köklü hissləri üzə çıxarıb onları inqilabi fəaliyyətə sövq edir" deyə bilərik. Burada ideologiyanın yalnız "işçi sinfinin diktaturası" olaraq təyin olunan sosialist iqtidarına xidmət etdiyi müddətcə düzgün qəbul edildiyi bir yanaşmanın olduğu anlaşılır. Bunun elmi "həqiqət"lə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Sorelin ideologiyaya bu "daxili" baxışı hətta əsasən onun kimi düşünən Eagleton üçün həddindən artıq çoxdur: O, Sorelin "heç bir rəşional induksiya sosializmi əhatə edən sirr buludunu dağda bilməyəcək" ifadəsini "tipik cahil davranış" kimi xarakterizə edir. Həqiqəti insanları bir məqsədə yönəltməkdən ibarət olan ideologiya insanları bu məqsədə necə səfərbər edir? Hərəkət etmək üçün onun haqlı olduğuna inanmaq lazımdır. İdeologiya etiraf edilməsini uyğun görmədiyi faktları itələməklə hərəkət üçün lazım olan "şüur"u təmin edir.

Sovet sosializminin praktikasından başa düşüldü ki, ideologiyayı nəzəri cəhətdən olduğu kimi praktikaya köçürmək çətindir. Məqsədinə xidmət edən bir vasitə kimi uğurlu olsa da, "xoşbəxt gələcək" baxımından zəif struktur yaranıb ki, bu da əldə olunacaq nəticədə həlledici ola bilməyən və onun ən güclü tərəfi kimi görünür. İdeologiyalar rasionallaşdırıcı funksiyayı yerinə yetirir. Ergilə (1983: 15) görə, ideologiya "təbiətinə görə sinfi və ya qrup maraqlarını müdafiə etsə də, onları ümumbəşəri həqiqətlər kimi təqdim etdiyi və bütün həqiqəti bu şəkildə əks etdirmədiyi

üçün birbaşa sapma və hiylədir”. Burada ideologiyanın saxta şüur olmaqdan daha çox aldadıcı və azğın olduğu müəyyən edilir.

İdeoloji qərəz, səhv və ya birbaşa sapma həqiqətəni "səhv"dir? Məlum olduğu kimi, “səhv” bilərəkdən və nəticəsini nəzərə alaraq edilən iş deyil. Halbuki ideoloji xəta “müəyyən növ səbəb və funksiyaları olan xətdir”. Yəni nəticə məlumdur və təbii qəbul edilir. Lakin xəta və ya birbaşa sapma həmişə rasionallaşdırma ilə maskalanır. Eagleton deyir ki, ideologiya sosial marağı ifadə edən bir şey deyil, onu rasionallaşdıran bir yanaşmadır. Rasionallaşdırma faktlar üçün məntiqi ardıcıl və ya etik cəhətdən məqbul izahat vermək cəhdi kimi müəyyən edilir. "İdeologiyaların rasionallaşdığını söyləmək onlarda hər halda xoşagəlməz bir şeyin olduğunu ifadə etməkdir - onlar müdafiə olunmayı müdafiə etməyə çalışırlar, bəzi rüsvayçı motivləri dəbdəbəli örtüklərdə gizlətməyə çalışırlar".

İdeologiya rasionallaşdırmaqla uyğunsuzluqlardan qurtulmağa və özünü monolit realıq kimi təsdiq etməyə yol açır. Bunun nəticəsi budur ki, həqiqətin guya ardıcıl izahını verməklə tərəfdarı sevindirir və onu məqsədə çatmağa sövq edir. Yəni rasionallaşdırma funksiyası ilə fərdlərə sözdə ardıcıl perspektiv təmin edir və onları ideoloji kütləvi hərəkətdə iştiraka hazırlayır.

İdeologiyalar həm də hakimiyyəti qanuniləşdirmək üçün alət rolunu oynayır. Qramşçinin “hegemonluq”, Althusser tərəfindən isə “dövlətin ideoloji aparatı” kimi simvollaşdırdığı baxışlar ideologiyanın hakimiyyəti qanuniləşdirmə vasitəsi kimi funksiyasını ortaya qoydu. Gramscidə xalqa dövlət hakimiyyətini “razılıqla” qəbul etməyə imkan verən ideologiyadır. Burada hegemonluq dövlətlə iqtisadiyyat arasında olan bütün qurumlardan istifadə etməklə əldə edilir. Althusserdəki dövlət; Məktəblər, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri və s. kimi ideoloji vasitələrdən istifadə etməklə öz hökmranlığını gücləndirir. Suverenliyi qəbul etməsi tələb olunan dövlət və cəmiyyət arasında bütün ünsiyyət vasitələri onu qanuniləşdirməklə mövcud suverenliyi təqdim edir.

Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, ənənəvi ideologiyalar hakimiyyəti legitimləşdirmək funksiyasını yerinə yetirirlər. Əslində, ənənəvi ideologiyalar ilkin olaraq

“qanunlaşdırma düsturları” kimi icad edilməmişdir. Lakin hökumətlərin legitimlik axtarışında ideoloji diskursa sığınmaları onlara bu funksiyanı verdi.

Xüsusilə sərt və sistemli ideologiyaların iqtidara haqq qazandırmaqdan başqa, kütləni öz arxasınca sürükləmək potensialına malik olduğu da məlumdur. Ümumilikdə dünya hökmranlığını güdən bu ideologiyalar İkinci Dünya Müharibəsində olduğu kimi kütləvi insan tələfatı ilə nəticələnən faciəvi nəticələrə gətirib çıxardı. Bu ideologiyaların müharibələr yolu ilə yox edilməsi və ya gətirdikləri pisliyə nisbətə bir şəkildə sona çatdırılması insanlığın gündəmini zəbt etmişdir. Başqa bir baxımdan, bəşəriyyətin çatdığı yüksək elmi səviyyəyə görə, uydurma inanc sistemlərini yaradan ideoloji izahlara ehtiyac qalmayacağı və buna görə də sonunun gələcəyi düşünülür.

İdeologiya sahəsi: İdeologiyayı daha yaxşı başa düşmək üçün onun elm, fəlsəfə və dinlə bağlı mövqeyini təhlil etmək faydalı olardı. İdeologiya bu üç əsas fərqdən hansı ilə üst-üstə düşür? Başqası ilə üst-üstə düşmürsə, onun özünəməxsus məkanı varmı?

Bəzi ideologiyaları qeyri-elmi və ya anti-elmi hesab edən bir yanaşma başqa bir ideologiyayı elmi olaraq xarakterizə edə bilər. Digər tərəfdən, ideologiyalar bu gün üçün anaxronizmi (tarixi səhvi) təmsil edir; Onların “xaotik şəkildə irəliyə doğru uzanan dəyərlər üzərində qurulmuş köhnə strukturlardan” başqa bir şey olmadığı da deyilir.

Xalq; Deyirlər ki, fəlsəfə, din və ya elm haqqında kitab yazıblar, amma heç kim deməz ki, ideologiyadan kitab yazıblar. Bunun bir ideologiya olduğunu həmişə başqaları müəyyən edir. Amma onu başqalarının gördüyü yerdə tapmaq heç vaxt mümkün deyil. Çünki ideologiya heç vaxt özünü olduğu kimi göstərmir. Buradan da anlaşılacağı kimi; “Mədəni topoqrafiyada ideologiyayı yerləşdirmək, ideologiyanın harada olduğunu bilavasitə bilmək müəyyən çətinlikdir”. İdeologiyanın elmə, fəlsəfəyə və dinə qarşı vəziyyətini həll etməklə onun sahəsi haqqında daha aydın rəyə gəlmək mümkün olacaq.

Elm və İdeologiya: İdeologiya ilə elm arasındakı fərqi izah edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Althusser bu mövzuda ən cəsarətli və faydalı yanaşma nümayiş etdirmişdir. “Hər cür fikrin onu davam etdirən şüursuz problematik baxımından

düşünüldüyünü” müdafiə edən Althusserə görə; “İdeoloji problem çox şey deyən bir sıra susqunluqlar və etinasızlıqlar ətrafında fırlanır və elə qurulub ki, onda verilə biləcək hər hansı sual müəyyən növ cavabları nəzərdə tutur.” Bu səbəbdən onun “əsas strukturu qapalı, dairəvi və özünü təsdiq edəndir”. Bunun əksinə olaraq, elmi problem ideologiyadan fərqli olaraq, “açıq ucluğu” ilə müəyyən edilir. Elm həmişə yeni elmi faktların ortaya çıxması və ya yeni suallar üfününün açılması ilə inqilab edə bilər.

Althusser ideologiyayı “həqiqətə dayandığı halda irəli getmək təəssüratı yaratmaq”, elmi isə “həqiqətin kəşfi cəhdi” kimi səciyyələndirir. Althusserin elm və ideologiya arasındakı mühüm fərqi cavab olaraq, onun “nəzəri ideologiyaları elmi nəzəriyyələrdən fərqləndirmək” məqamına toxunmadığı iddia edilir.

İdeoloji nəzəriyyə mərkəzi ideoloji qəbulu “hadisədə etibarlı” izahı kimi irəli sürür. İdeoloji yanaşmada ideologiyanın əsas fərziyyələrinə uyğun gəlməyən hadisə və ya vəziyyətin mövcud ola bilməyəcəyi güman edilir. Bu yanaşma ilə ideoloji nəzəriyyənin nə qədər tutarlı olduğunu göstərən dəlillər axtarılır və mütləq tapılır. Elmi nəzəriyyədə isə nəzəriyyənin mərkəzi müddəası heç bir halda mütləq deyil. Hər bir hadisə və hadisənin elmi nəzəriyyənin əsas müddəalarına uyğun olub-olmaması faktların araşdırılması ilə müəyyən edilir. Elmi nəzəriyyənin formalaşması üçün hər bir hadisə və hadisənin faktiki və obyektiv təsbitinin elmi müddəə ilə uyğunluğu elmi üsullarla sübut edilməlidir. Bundan əlavə, elmi nəzəriyyədə yer alan bütün tezislər elmi üsullarla araşdırılmağa və saxtalaşdırılmağa hazır olduğu halda, ideoloji nəzəriyyə yalnız yoxlamağa açıqdır və bütün formalarda qapalıdır.

Alimlərin tədqiqatları nəticəsində əldə edilən yanlış nəticələri aşkar edə bilər. İdeoloq isə öz fərziyyələrinin əsassız olmadığını metodik şəkildə sübut etməyə deyil, başqalarını özünün haqlı olduğuna inandırmağa əsaslanır. Ona görə də o, öz etiraflarına zidd ola biləcək heç nə bilmək istəmir”.

Gerard Buis, ideologiya sahəsi ilə elm sahəsini araşdıraraq onların hansı sahədə üst-üstə düşdüyünü müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, riyaziyyat və məntiq, təcrübi və təbiət elmləri və ictimai elmlər kimi müsbət elmlər elm sahəsinə, mənəviyyat, fəlsəfə, hüquq və siyasət isə ideoloji sahəyə aid edilir. Ziddiyyət ondan

irəli gəlir ki, elm reallığa çatmağa və onu qanunlarla müəyyən etməyə çalışdığı halda, ideologiya reallığı bəzi dəyərlərə görə təhrif edir.

Onların irəli sürdüüyü fikirlər, elmi sahə ilə ziddiyyət təşkil edən ideologiyalar əsas yanaşmalarını formalaşdırarkən elmdən istifadə edirlər. Bu legitimlik və elmilik iddiası qazanma səyi nəticəsində ideologiyanın ancaq çox məhdud bir hissəsi elmi ola bilər. Bir vaxtlar ideologiyanın bir hissəsinə və ya əsasına çevrilən elmi faktlar ilkin xarakterini itirir və bir anda “açıq” və “inqilabi” olmaqdan çıxır. Bu elmi reallıqlar ideologiya daxilində özünü təsdiq edir və qapanır.

Bu təsbitlər işığında deyə bilərik ki, ideologiyanın istifadə etdiyi elmi məlumatlar ideologiya daxilində öz şəxsiyyətini itirərək dəyər mühakiməsinə çevrilmişdir. Yəni ideologiya elmə qarışdığı anda onu öz prinsipindən kənara çıxarır, pozur. Bu səbəbdən də açıq şəkildə qeyd edilməlidir ki, ideologiya elmin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, elmdən fərqli bir kateqoriya təşkil edir. Ancaq elm sahəsində bir inanc sistemi qurmağa çalışdığı üçün ən çox onun elm sahəsinə və alimlərə təsir etdiyi anlaşılır. (Heywood)

Yuxarıda əsaslandırılmağa çalışılan fərqə baxmayaraq, elmi araşdırma adı altında ideoloji mətnlərə tez-tez rast gəlinir. Bəzi universitetlərdə magistratura təhsili alarkən, dissertasiya hazırlığı mərhələsində olan tələbələr; Bildirilir ki, “ideologiyanızı tezisinizə daxil edin” deyirlər, öz ideologiyası tezisdə əks olunmayanda məsləhətçi bunu qəbul etmək istəmir. Bəzən tezis abstraktının özündə tezis marksist ədəbiyyata töhfə vermək üçün yazıldığı ifadə edilə bilər.

Elmlə ideologiya arasında aydın fərqin olmadığı bir şəraitdə bütün elmi ədəbiyyatı marksist və kapitalist ideologiyaya bölmək, sual doğuran və saxtalaşdırıla bilən elmi metodu gözdən salan yanaşmalara təslim olmaq təhlükəsi var. Bu səbəbdən də qəbul edilməlidir ki, elmin dəyər mühakimələrindən tamamilə mücərrəd alınma bilməməsi yalnız mütləq rasionallığın qeyri-mümkünlüyünü izah edir, nisbi rasionallıq isə mümkündür və bu, ideologiyadan nisbətən azad bir elmin yaranmasına imkan yaradır.

Fəlsəfə və İdeologiya: Marks “Siyasi İqtisadiyyatın Tənqidi” əsərində “hüquqi, dini, bədii, fəlsəfi, bir sözlə, ideoloji formalar” ifadəsini işlətməklə fəlsəfəni

“ideologiya” kimi təsvir edir. Marksın fəlsəfəni alçadığı ideologiya sahələrindən biri kimi görməsinin səbəbi fəlsəfənin metafizikaya əsaslanmasıdır. Digər tərəfdən, son dövrlərdə aparılan bəzi araşdırmalarda ideologiyanın din və fəlsəfə ilə eyni quruluşda, eyni mədəniyyət kateqoriyasında, lakin eyni zamanda bərabər məsafədə olduğu deyilir. Hər bir ideologiya fəlsəfi sistemlərdə olduğu kimi fikirlər körpüsü, nəzəri anlayış üzərində qurulur. Bununla belə, fəlsəfənin nəzəriyyəçi və əks etdirici mahiyyətinə qarşı, ideologiya; fəal, mübarizdir.

Fəlsəfənin metafizik ideologiyalarla oxşarlığına baxmayaraq, elm və ideologiya arasındakı fərqə bənzər üsul və fəaliyyət baxımından fərqlər var. E.Borne fəlsəfənin ideologiyadan fərqi Althusserin elmlə ideologiyanın ayrı-seçkiliyinə yanaşmasına bənzər öz problematikasında görür.

Başla düşüldüyü kimi, fəlsəfə ideologiyaya çevrilmə yoluna qədəm qoyduqda sorğu-sual və həqiqət axtarış metodunu itirərək təsdiq və özünü təsdiq edən yola düşür. Bu vəziyyətə gələn fəlsəfə, mənəvi sahədə olsa da, artıq fəlsəfə sayıla bilməz.

Din və İdeologiya: Elmi və fəlsəfəni öz prinsiplərindən kənarlaşdıran, keyfiyyətini itirən din və ideologiyanın vəziyyətini dəyərləndirək. Eagleton-a (1996: 249) görə, "din ideologiyanın paradoksu, real ziddiyyətlərə xəyali bir həll təklif edir, əks halda çox qəddar və məqsədsiz hala gələcək dünyaya məna verir". Məfhum və üsul baxımından elm və fəlsəfəyə zidd olan ideologiya bu baxımdan dinlə uyğunlaşa bilərmi?

İstər dünyəvi, istərsə də transsendent olsun, hər bir ideologiya “müəyyən, dəyişməz və doğru mənada müqəddəsdir”. Halbuki ideologiyanın müqəddəs tərifini onun özü verir. Demək olar ki, dinin də müqəddəs məkanı olduğu üçün ideologiya ilə din müqəddəsə söykənmək baxımından oxşardır.

J.W. Lapierre, "hər ideologiyada fanatiklər var, bu onu göstərir ki, ideologiya sözün hərfi mənasında dini bir hadisədir", bir din olaraq; O deyir ki, o, "insanları eyni inanclarda və onlar üçün müqəddəs olan şeylərlə bağlı mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edərək, onları bir-birinə bağlayan hər şeyi" nəzərdə tutur. Bununla belə, o, davam etdi ki, ideoloji dinlər mifik dinlərdən fərqlidir, mifik dinlər transsendensiya dinləridir; Burada o, müqəddəs sözün rəşadət kəlamı aşdığını, o inancın isə elmin

hüdudlarından kənara çıxmasını nəzərdə tutur. Buna uyğun olaraq; İdeologiyalar özlüyündə müqəddəs olanı rasionallaşdıran, ağılı müqəddəsləşdirən dinlərdir.

Dinlərin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri; onlar müqəddəs sözlərə əsaslanır və bilik hüdudlarından kənar bir sahəni izah edirlər. Dinin əsas sahəsi ağıl və bilik hüdudlarını aşan bu sahədir. Daimi sorğu-suallara, sınaq və səhvlərə, saxtakarlığa hazır olan nəzəriyyələrlə ancaq həqiqəti axtarmaq səfərinə çıxma bilən ağılı müqəddəsləşdirməklə ideologiya dini sahədə də prinsipdən uzaqlaşmış. Din, ağıl və bilik hüdudlarını aşan sahəyə; ilahi “müqəddəs” anlayışı ideoloji ağıllara tətbiq etdi.

Bu məqamda dinin statusunu ideologiya kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Əvvəllər dinin boş bir ideologiya olduğu qeyd edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ideologiya yalnız müqayisə edilən elm, fəlsəfə və dinin sonuncusu ilə “metod” baxımından oxşardır. Ancaq müasir ideologiyaların hər mövzunu izah edən yanaşmalarından təsirlənməmək üçün dinlərin də sistemli izahatlara müraciət etdiyi düşünülə bilər.

Əslində, dünya tarixinin “dinlərin mübarizə tarixi” olması haqqında söylənilənlər onun sinfi mübarizə tarixi olduğu iddiasına qarşı ümumiləşdirmədir və bəlkə də ondan ilhamlanır. Bu mənada demək olar ki, müasir ideologiyalar ənənəvi olanları özləri kimi sistemli izahat verməyə məcbur edir.

II. FƏSİL.GENİŞ YAYILMIŞ YAYILMIŞ İQTİSADI İDEOLOGİYALLARIN İQTİSADİYYATA TƏSİRLƏRİ

2.1. Komunizm və Sosializmin iqtisadi problemlərinin müəyyən edilməsi.

Sosializm. Sosializm burjua ictimai quruluşunun ziddi, sosialist təliminin başlanğıcı nöqtəsidir və iqtisadi həyatın müəyyən edilmiş ideologiyaya uyğun dəyişməsi deməkdir. Sosializm cəmiyyət quruculuğu proqramıdır. Sosializmdə sosial və iqtisadi sahələr çox vacibdir. Könüllü mübadilə, mənfəət və xüsusi mülkiyyətin ləğvi mənasına gələn sosializmin məqsədi; elmi, mədəni və yaradıcılıq kontekstində insanların başqa insanlar üzərində hökmüranlığına son qoymaqdır. Əsas təlimləri; daha yaxşı bir cəmiyyətdə yaşamaq, işçilərin vəziyyətini düzəltmək və səfilliyin qarşısını almaq üçün çarə kapitalizmin məhvində əsaslanır. Sosializm kapitalizmi diktatura hesab edir. Müasir cəmiyyət və sənaye proletariatu ilə birlikdə ortaya çıxan sosializm, ziddiyyətlərini və problemlərini dilə gətirir və bu problemlərə rəasional həll yolları axtarır.

Sosializmin əsasını bəziləri Platona, bəziləri isə xristianlığa istinad edir. Lakin çoxunun fikrinə görə isə sosializmin ilk çıxış nöqtəsi 17-ci əsrdə olmuşdur. Bu, İngiltərə vətəndaş müharibəsində radikal hərəkatlara əsaslanır. Müasir sosializm XIX əsrin əvvəllərində Avropada daha geniş füsət aldı. Mülkiyyət nizamını və cəmiyyəti şüurlu şəkildə formalaşdırmaq üçün ictimai müdaxilə mənasını verən sosializm; ədalət, bərabərlik və həmrəylik dəyərlərinə əsaslanır. Kapitalizmə qarşı çıxan sosializm yeni istehsal üsulu qurmağa çalışır və alternativ cəmiyyətin qurulmasını hədəfləyir. Sosializm, ictimai mənafeyi fərdin mənafeələrindən yuxarıda görür və cəmiyyətdə; kasıblar və varlılar, fəhlələr və kapital sahibləri arasında barışmaz sinfi ziddiyyətə diqqət çəkir. Sosializm; İş şəraitinin ağırlığına və həddindən artıq kapital yığılmasına qarşı çıxır. 1848-ci il inqilablarından əvvəl ortaya çıxan və sonrakı dövrlərə təsir edən ideyalar. Robert Ouen, Qraf Sen-Simon, Lui Blan kimi erkən sosialistlər; cari iqtisadi sistemi ədalətsiz və məqsədsiz hesab edərək iqtisadi və sosial bərabərliyi təmin edəcək addımlar atmağı müdafiə edirlər. Təşkilatçılıq, harmoniya, rəqabət prinsipinə zidd

ortaq mülkiyyət anlayışlarını inkişaf etdirmək istəyən yuxarıda adları çəkilən mütəfəkkirlər istehsal vasitələrində ortaq mülkiyyətə əhəmiyyət verirdilər. İstehsal vasitələrinə və ya onların ictimai (dövlət) üzərində ümumi mülkiyyət hüququna aid olduğu siyasi iqtisadi sistem sosializm adlanır. Xüsusi mülkiyyətin ləğvi üçün bütün istehsal vasitələrini kapitalistlərdən almağı qarşısına məqsəd qoyan sosializm, bütün cəmiyyətə xidmət etməyə çalışır. Bərabərsizlikləri aradan qaldırıb ləğv etməyə yönəlmiş sosializm 19-cu əsrdə sənayeləşmə ilə Almaniyada fəhlə hərəkatı ilə fəallaşdı. Sosializmə görə bütün iqtisadi problemlərin səbəbi kapitalizmdir. Sosialistlərə görə təməl dəyərlər olan həmrəylik və işbirliyi capitalist dünyada bir çox çətinliklə üzləşməkdədir. İstehsal vasitələrində xüsusi mülkiyyətə önəm verən kapitalizmin əksinə mülkiyyəti vazkeçilməz qəbul edən sosializm planlı iqtisadi quruluş istəyir və səmərəli, ədalətli cəmiyyət qurmaq arzusundadır. İqtisadiyyatda qeyri-sabitliyə səbəb olan kapitalist sisteminə reaksiya olaraq ortaya çıxan Sosializm istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyətdə olduğu iqtisadi ideologiyadır. Burjua sinfini və kapitalizmi ləğv etməklə kommunizmin qurulması məqsədini güdən sosialist sistem dövlətin formalaşmasının üç mərhələsini özündə ehtiva edir. (Engels)

Birinci proletariyatın siyasi hakimiyyətidir. Bu prosesdə dövlət siyasətinə ehtiyac var. Sosial Dəyişikliyi həyata keçirəcək dövlət xüsusi mülkiyyəti ləğv edəcək və istehsal vasitələrini milliləşdirəcək. Bu mərhələdə “hər kəsə öz əməyinə görə iş” paylama üsulu mövcuddur.

Sinifsiz cəmiyyətin qurulması isə ikinci mərhələdir. Siniflərin və aradan qalxmasını, əməyin ictimailəşməsini təsvir edən sosializm planlı istehsalın bazarın təsirindən tamamilə azad olmasını hədəfləyir. Buraya sosial ehtiyacların ödənilməsi prosesi daxildir. Buradakı prinsip “hər kəsə öz əməyinə görə” haqqının verilməsi prinsipidir.

Hər iki mərhələdə də dövlət müdaxiləsinə ehtiyac varkən sinifsiz toplumun üst mərhələsi olan kommunizmdə dövlət yoxdur və “hər kəsə ehtiyacı qədər” verilməsi prinsipi mövcuddur. Bu mərhələdə qaynaqların paylanması ehtiyac prioritetinə uyğun həyata keçirilir.

Bütün bu prosesləri həyata keçirməyə çalışan sosializmin əsas xüsusiyyətləri; bərabərlik, ictimailik, ədalət və həmrəylik olmasıdır. Həmçinin burada kapitalizm tənqid obyektidir və bazar mexanizminə ehtiyac yoxdur. Sosializmin ənənəvi planlaşdırma modeli ondan ibarətdir ki, məşğulluq və istehlak məsələləri dövlətin səlahiyyətindədir. Hakimiyyət isə kəndli və fəhlə sinfinin əlindədir.

Ümumiyyətlə sosializm, kommunizmin və kapitalizmi fərqləndirən xüsusiyyətləri qısaca aşağıdakı kimi qeyd etmək olar

1. Kommunizim əsas xüsusiyyətləri:

1.1. İstehsal vasitələri işçi sinfinə aiddir. İlk xüsusiyyət kommunizmdə işçilər yeni proletariat istehsal vasitələrini ələ alırlar

1.2 Sinifsiz bir cəmiyyət qurulur və dövlət mövcud deyil

1.3 Hər hansı bir pul vahidi yoxdur ümumi sahibkarlıq mövcuddur.

2. Sosializmin əsas xüsusiyyətləri:

2.1 Sosializmdə hamı bərabər qazanır.

2.2 Həmiyə bərabər hüquq imkanlar verilir,

2.3 Monopoliya yəni istehsalın bir şəxsin əlində cəmlənməsinin qarşısı alınır.

2.4 Ehtiyac olduğu qədər istehsal olunur yəni ehtiyacdən artıq istehsal olunmur.

Onlar istismar olunan işçilər sinfinin şüurunu inkişaf etdirməyə çalışdırırlar və inqilabi bir mübarizə ilə sinfi mübarizəni həyata keçirə biləcəklərinə inanırdılar. Bu münaqişədə protelariat (işçi sinifi) burjuaziya (sahibkar) və komunist cəmiyyəti qurulacağıdır. Lakin komunist qurucular anladılar ki, birbaşa kapitaizmdən kommunizmə keçmək rifah yerinə dağıntıya səbəb ola bilərdi. Ona görə də onlar keçid bir fəlsəfi iqtisadi anlam yaratmaq qərarına gəldilər bu sosializm idi. Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, Sosializm kapitalizmdən kommunizmə keçid mərhələsidir yaxud komunizim sosializmin ali formasıdır. Sosializmi kommunizmdən fərqləndirən bir digər əsas xüsusiyyət odur ki, sosializmdə hər kəsdən bacarığına görə hər kəsə çalışmasına görə verilir. Kommunizmdə isə hər kəsdən bacarığına görə hər kəsə isə ehtiyacına görə verilir.

Kapitalizmdə isə özəl mülkiyyət olduqca önəmlidir hər kəs istədiyi qədər özəl mülkiyyətə sahib ola bilər Sosializm və kommunizmdə isə özəl mülkiyyət haqqı

yoxdur hər növ mülkiyyət şəxsə yox cəmiyyətə məxsusdur. Kapitalizmdə fərdin qazancı ön plandadır sosializm və kommunizmdə isə ümumən hamının yəni bütün cəmiyyət üzvlərinin qazancı önəmlidir. Kapitalizmdə istehsal və sərmayə azlığın əlindədir sosializmdə isə istehsal və sərmayə hamının əlindədir və bu prosesdə hamı iştirak edir. Kapitalizmdə çoxpartiyalı bir sistem mövcud olduğu halda sosializmdə tək bir partiya vardır yəni buda sosialist partiyası adlanır. Kapitalizmdə ehtiyacdan daha artığı istehsal və istehlak olunur sosializm və kommunizmdə sadəcə və sadəcə ehtiyac olduğu qədər istehsal olunmalıdır.

Kommunizm istehsal vasitələrinə, həm də bölüşdürülməsinə, daşınmasına və rəbitəsinə kollektiv mülkiyyəti və nəzarəti özündə ehtiva edir. Kommunizm ideyası insan şəraitinin mütləq bərabərliyinə və fərdi zənginləşmənin aradan qaldırılmasına əsaslanan bir cəmiyyət baxışından qaynaqlandığı iddia edilir. Platondan tutmuş 18-ci əsr filosoflarına, sovet analitiklərinə və bəzi müasir nəzəriyyəçilərə qədər bir çox mütəfəkkirlərin əsərlərində mövcuddur. Kommunizm ilk dəfə 11-ci əsrdə Fransada bəzi kəndlilərin ümumi maraqlarını və hüquqlarını ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Fransız İnkilabı zamanı bəzi müəlliflər R. Owen, E. Cabet, W. Weitling və M. Hess kimi digərləri bu termindən cəmiyyətlərin utopik layihələrini təyin etmək üçün istifadə edirdilər. Lakin, yalnız XIX əsrin ortalarında kommunizm ideyası daha geniş yayıldı və artıq “kommunist” sözündən istifadə edirdilər. Müasir kommunizm adətən irəli sürdüyü ideyaları ilə əlaqələndirilir. Alman siyasi filosofları K. Marks və F. Engels və keçmiş rus lider V. I. Lenin kommunizmin nəzəriyyəçiləri olsalarda kommunizmin kökləri keçmiş dövrləri əhatə edir. Eramızdan əvvəl IV əsrdən Platonun əsərləri 18-ci və 19-cu əsrlərin əvvəllərində müasir kommunist konsepsiyalarına təkan və ilham verdi. Elə isə ilk əvvəl qısaca Karl Marks və Fridrix Engelsin Kommunist manifestinə nəzər salaq:

Fransa İnkilabı feodal mülkiyyətinə son qoydu və onu burjua mülkiyyəti ilə əvəz etdi. Kommunizmin fərqləndirici xüsusiyyəti ümumi mülkiyyətin yox, burjua mülkiyyətinin ləğv edilməsidir. Lakin müasir burjua əməyin sömürülməsinə dayanan və istehsalı, məhsulları xüsusiləşdirən sisteminin ən dolğun ifadəsidir. Bu mənada

kommunistlərin nəzəriyyəsini bir ifadə ilə ümumiləşdirmək olar: xüsusi mülkiyyətə son verilmə.

Burjua mülkiyyətindən əvvəl xırda burjua, xırda kəndli mülkiyyətindən danışırırsınız? Bunu aradan qaldırmağa ehtiyacımız yoxdur; sənayenin inkişafı onu məhv edib və hər gün məhv edir. Yoxsa müasir burjua xüsusi mülkiyyətindən danışırırsınız? Yoxsa, muzzdlu əmək, proletariatin əməyi ona mülkiyyət yaradırmı? Heç vaxt. Muzzdlu əmək müəyyən bir sərmayə yaradır, başqa bir ifadə ilə əmək sömürülərək artmayan mülkiyyət yaradır. Sərmayəçi olmaq istehsalda tək-cə şəxsi mövqe tutmaq deyil, həm də sosial mövqe tutmaq deməkdir. Sərmayə kollektiv məhsuldur və yalnız cəmiyyətin bir çox üzvlərinin birgə fəaliyyəti və son nəticədə yalnız hamının birgə fəaliyyəti ilə hərəkətə gətirilə bilər. Ona görə də sərmayə şəxsi deyil, sosial gücdür. Ona görə də sərmayə cəmiyyətin bütün üzvlərinə məxsus ümumi mülkiyyətə çevrildikdə şəxsi mülkiyyət ictimai mülkiyyətə çevrilir. Dəyişən yalnız mülkiyyətin sosial xarakteridir və mülk öz sinfi xarakterini itirir.

İndi muzzdlu əməyi xarakterizə edək:

Burjua cəmiyyətində canlı əmək yığılmış əməyin artırılması vasitəsindən başqa bir şey deyildir. Kommunist cəmiyyətində yığılan əmək zəhmətkeşlərin həyat prosesini daha əhatəli etmək, zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək vasitəsindən başqa bir şey deyildir. Bu o deməkdir ki, burjua cəmiyyətində keçmiş indiki zamana hökmranlıq etdiyi halda, kommunist cəmiyyətində bu gün keçmiş zamana hakimdir. Burjua cəmiyyətində sərmayə müstəqil və şəxsidir, aktiv fərd isə asılı və şəxsiyyətsizdir. İndiki burjua istehsal münasibətlərində azadlıq dedikdə azad ticarət, azad ticarət nəzərdə tutulur.

Uzun sözün qıssası bizi sizin xüsusi mülkiyyətinizə son vermək istəməklə günahlandırırırsınız. Əlbətdə bizim istədiyimiz elə budur.

Əməyin artıq sərmayə, pula, torpaq mülkiyyətinə, qısaca tək əldə cəmləşməsi yəni burjua mülkiyyətinə dönüştürüldüyü anda şəxsiyyət yox olub gedər. Əlbətdə bunun olmaması üçün bizə görə burjualar olmamalıdır.

Kommunizm heç kəsi mülkiyyət mənimsəmək qüdrətindən məhrum etmir, insanı belə bir mülkə yiyələnmək yolu ilə başqalarının əməyini özünə tabe etmək

səlahiyyətindən məhrum edir. Etiraz olunub ki, xüsusi mülkiyyət ləğv edilsə, bütün fəaliyyətlər dayanacaq. və ümumi tənbellik yayılardı, əgər belə olsaydı, burjua cəmiyyəti ətalətlə çoxdan məhv olardı; çünki bu cəmiyyətdə işləyən qazanmır, qazanan işləmir. Əgər kapital deyər bir şey olmasa, mızdlu əmək də yoxdur.

Maddi məhsulların mənimsənilməsi və istehsalının kommunist üsuluna qarşı qaldırılan bütün etirazlar həm də zehni məhsulların mənimsənilməsi və istehsalı üsuluna şamil edilmişdir. Burjua sinfi öz mülkiyyətinin yoxa çıxmasını istehsalın özünün yox olması kimi qəbul etdiyi kimi, sinfi tərbiyənin də yoxa çıxmasını bütün təhsilin yox olması kimi görür. Burjuaziyanın itirməkdən şikayətləndiyi təhsil, böyük əksəriyyət üçün maşın kimi davranmağa öyrədilməkdir. Burjua mülkiyyətinin ləğvini öz planlarınızla ölçməyin.

Fərdin fərd tərəfindən istismarı nə dərəcədə aradan qalxarsa, bir millətin başqa bir millət tərəfindən istismarı da aradan qalxar. Millət daxilində siniflərin qarşıdurması ilə yanaşı, millətlər arasında düşmənçilik də sona çatacaq. Kommunizmə qarşı dini, fəlsəfi və ümumiyyətlə ideoloji baxımdan irəli sürülən iddialar əlavə araşdırmaya layiq deyil. Din, əxlaq, fəlsəfə, siyasət, hüquq dünya dəyişdikcə həmişə yaşayıb. Üstəlik, bütün sosial vəziyyətlər üçün ümumi olan azadlıq, ədalət və s. Belə əbədi həqiqətlər var. Halbuki kommunizm əbədi həqiqətləri yox edir, dini və əxlaqı yenidən formalaşdırmaq əvəzinə onları yox edir, beləliklə, indiyə qədərki bütün tarixi hadisələrin əksinə hərəkət edir.

Kommunist inqilabı ənənəvi mülkiyyət münasibətlərinin kökündən qırılmasıdır; Təəccüblü deyil ki, kommunist inqilabının inkişaf kursu ənənəvi ideyalarla ən köklü qırılmaya səbəb oldu. Lakin burjuaziyanın kommunizmə etirazlarını bir kənara qoyaq. Yuxarıda gördüyümüz kimi, fəhlə inqilabının ilk addımı proletariati hakim sinif mövqeyinə qaldırmaq, demokratiya uğrunda mübarizədə qalib gəlməkdir.

Proletariat öz siyasi hökmranlığından istifadə edərək bütün kapitalı tədricən burjuaziyanın əlindən alacaq, bütün istehsal vasitələrini dövlətin, yəni hakim sinif kimi təşkil olunmuş proletariatin əlində mərkəzləşdirəcək və məhsuldar qüvvələrin kütləsini artıracaq. mümkün qədər sürətlə. İqtisadi cəhətdən qeyri-adekvat və qeyri-mümkün görünən, lakin hərəkətin gedişində öz hüdudlarından kənara çıxan və istehsal üsulunu

tamamilə alt-üst etmək vasitəsi kimi qaçılmaz olan tədbirlər görmədən bu mümkün deyil. Bu tədbirlər təbii ki, müxtəlif ölkələr üçün fərqli olacaq, lakin ən qabaqcıl ölkələrdə aşağıdakı tədbirlər kifayət qədər ümumi şəkildə tətbiq oluna bilər:

1. Torpaq mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi və torpaq məsrəflərindən dövlət xərcləri üçün istifadə
2. Ağır bir artan vergi
3. Vərəsəlik hüququnun ləğvi.
4. Bütün mühacirlərin və üsyançıların əmlakının müsadirə edilməsi.
5. Dövlət kapitalı ilə fəaliyyət göstərən və müstəsna inhisarçılıq həyata keçirən milli bank vasitəsilə kreditin dövlətin əlində mərkəzləşdirilməsi.
6. Nəqliyyat işlərinin dövlətin əlində mərkəzləşdirilməsi.
7. Milli zavodların, istehsal vasitələrinin təkrar istehsalı, bütün iri malikanələrin, torpaqların əkinə yararlı vəziyyətə salınması və birgə plana uyğun abadlaşdırılması.
8. Hamı üçün bərabər işləmək, xüsusilə kənd təsərrüfatında sənaye ordularının yaradılması
9. Kənd təsərrüfatı ilə sənayenin birləşdirilməsi, şəhər və kənd fərqi tədricən aradan qaldırılması.
10. Bütün uşaqlar üçün formal və pulsuz təhsil. Uşaqların fabriklərdəki əməyinin indiki formada dayandırılması. Təhsili maddi istehsalla birləşdirilməsi və s.

İnkişaf zamanı sinfi fərqlər aradan qalxdıqda və bütün istehsal vahid şəxslərin əlində cəmləşdikdə, ictimai hakimiyyət öz siyasi xarakterini itirəcək. Əsl mənada siyasi hakimiyyət bir sinfin digər sinfi əzmək üçün istifadə etdiyi mütəşəkkil qüvvədir. Əgər proletariat burjuaziyaya qarşı mübarizəsi zamanı istər-istəməz bir sinif kimi birləşsə, inqilab edərək özünü hakim sinfə çevirirsə və hakim sinif kimi köhnə istehsal münasibətlərini zorla ləğv edərsə, o zaman bu istehsal münasibətləri ilə birlikdə mövcudluq şəraiti yaranır. Sinifləri və sinfi ziddiyyətləri ilə köhnə burjua cəmiyyəti bir ittifaqla əvəzlənəcəkdir ki, birimizin azad inkişafı hamımızın azad inkişafı üçün şərtidir.

Kommunizmin cəmiyyətin həyatına təsirləri və təməlini təşkil edən ideoloji strukturu:

Kommunist ideologiyasının tarixdəki izlərinə baxsaq yuxarıda deyilənlərin əksinə onun son dərəcə mühafizəkar, sönük, sərt və rəngsiz insan və cəmiyyət modelini yaratdığını görürük. Kommunizmin əsasını təşkil edən materialist fəlsəfədir. Yəni insanı yalnız maddədən ibarət bir varlıq olaraq görür. İnsan ruhunun varlığı inkar edilir və insan şüurunun sadəcə olaraq “hərəkətdə olan maddənin” məhsulu olduğu iddia edilir. Beləliklə, materializmə görə, insan sadəcə olaraq üzvi bir maşındır. İnsanın bütün düşüncə və hissləri bu maşının içindəki kimyəvi reaksiyalar nəticəsində qəbul edilir.

Üstəlik, marksist ideologiyada insanların bütün mədəniyyət və şüurunun maddi amillər üzərində qurulduğu güman edilir. Kommunizmə görə insanın ətrafdakı maddi dünyadan ayrı müstəqil şüuru yoxdur. Əksinə, insan şüuru tamamilə onun yaşadığı maddi dünya ilə müəyyən edilir. Sosializm və kommunizmin qurucularından sayılan Marks, “insanların varlığını müəyyən edən şüuru deyil, əksinə, onların şüurunu təyin edən ictimai varlığıdır” iddiasında idi.

Bu materialist ön mühakimələrə görə marksistlər insan cəmiyyətlərini də maddi meyarlara görə qiymətləndirirlər. Onlar maddi məna daşıyan “sınıf” anlayışına çox önəm verirlər. Sınıf cəmiyyətin müxtəlif iqtisadi təbəqələridir və marksistlərə görə bu yeganə vacib meyardır. Məsələn, marksizmə görə, işçilər vahid bir sinfi, “proletariatı” təşkil edir. Kapitalistlər isə “burjuaziya” sinfini təşkil edirlər. Marksist iddiaya görə, hər bir fəhlə eyni əlverişsiz iqtisadi şəraitdə yaşadığına görə, eyni “proletar şüuru”nu paylaşmalı, hər bir kapitalist isə eyni sərvətdə yaşadıkları üçün eyni “burjua” şüuruna sahib olmalıdır. Fəhlə və ya fabrik sahibinin öz müstəqil xarakterinə, dünyagörüşünə görə digərlərindən fərqli şüura malik olması qəbul edilmir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən nəticə ondan ibarətdir ki, insanlar müəyyən maddi kateqoriyalara bölünür və həmin maddi kateqoriyalara görə qiymətləndirilir. Bir marksist üçün yalnız “burjuaziya”, “xırda burjuaziya”, “proletariat”, “imperialist”, “komprador” kimi kateqoriyalar var. Ən əsası isə bu kateqoriyalar sırf maddi amillərə əsaslanır. Əgər bir şəxs fəhlədirsə və ya fabrikdə əli ilə işləyirsə, onun varlığını təyin edən yeganə amil onun işidir. Əgər tarlada işləyən kəndlidirsə, bu dəfə onun yeganə şüuru “kəndli şüuru”dur.

Bu baxımdan marksistlər iddia edirlər ki, tarixin gedişatını müəyyən edən yeganə amil “istehsal üsulları”dır. Karl Marksın məşhur əsəri Das Kapital bütün tarixi istehsal formaları baxımından şərh edən bir əsərdir. Marksın fikrincə, əvvəlcə ovçuluq və yığıcılıqla yaşayan “ibtidai kommunal cəmiyyət” mövcud olduğu halda, əkinçiliyə keçidlə “quldarlıq cəmiyyəti” yaranmış, sonra isə rejimin yeni dəyişmələri ilə “feodal cəmiyyəti” inkişaf etmişdir. istehsalın, texnikanın ixtirası ilə isə yeni istehsal inkişaf etdirildi. Sənaye, onun forması yarananda “kapitalist cəmiyyəti” yarandı. Marksın iddiasına görə, din, dövlət, hüquq, ailə, əxlaq kimi məfhumlar istehsal üsulundakı fərqlərlə doğulmuş və dəyişmişdir.

Marksizmin bu dar düşüncəli tarixi nəzəriyyəsinin səhvi indiyə qədər bir çox mütəfəkkir tərəfindən ətraflı izah edilmiş, öyrənilən kimya konkretidir, nümunələrlə də sübut edilmişdir. Ona görə də biz burada tarixə marksist baxışın əsassızlığını izah etməyə ehtiyac görmürük. Ancaq vurğulamaq istədiyimiz vacib bir məqam, bu maddi yanaşmanın ortaya çıxardığı mühafizəkar, sönük, sərt və rəngsiz insan modelidir.

Dünyada ilk marksist rejim 1917-ci ilin oktyabrında baş verən bolşevik inqilabı ilə Rusiyada quruldu. Əvvəlcə Lenin, sonra isə Stalinin dəmir yumruğu ilə idarə olunan ölkədə bütün cəmiyyət kommunist ideologiyasına görə yenidən formalaşmağa başladı və kommunist rejim ictimai həyatməhv etməyə başladı. Kommunist rejim artıq insanların inanc və azadlıqlarını əlindən alır və bütün əxlaq və əxlaqi dəyərləri görməməzlikdən gələn mərhəmətsiz, az qala cəhənnəmə bənzər bir həyat təqdim etmişdir. İrəlidə hesab verəcəyi şüurunu itirmiş kommunist rejim, insanları öldükdən sonra yox olacaq maddələr kimi qəbul edən bir anlayışı cəmiyyətlərə aşlandı və bunun nəticəsində də tarixin ən qeyri-insani quruluşlarından biri yaradılmağa başlandı. Sovet İttifaqında, Şərqi Bloku ölkələrində, eəcədə Azərbaycanda və Çində müşahidə edilən bu təsirlər, kommunist sistemin yaratmaq istədiyi cəmiyyət modelinin materialist nəzəriyyədə olduğunu açıq şəkildə görsənir.

Kommunist cəmiyyətlərinin bəzi əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Kommunist cəmiyyətlərində insanlar Engelsin "təbiət dialektikası" nağılına uyğun olaraq inkişaf etmiş heyvan növü hesab edilir. Ona görə də cəmiyyətdə

“sürü” sayılır. Cəmiyyəti bir sürü kimi görən bu anlayış kommunist rejimlərinin hər mərhələsində ortaya çıxır. Sistemin inkişaf etdirdiyi insan "heyvan və maşın" arasında qalan cansız, ruhsuz, sönük bir varlıqdır.

- Kommunist sistemində insanlara dəyər verilmir. “Sürüdə onsuz da çoxdur, biri əskiksə, heç nə olmaz” məntiqi keçərlidir. İşləyə bilməyən və ya əlil olanları sürüdə atıb ölümə buraxırlar. Xəstəlik və zərərli hesab olunur. Bağışlamaq, mərhəmət və sədaqət hissi yoxdur.
- Cəmiyyət sürüdəki heyvanlar kimi eyni görünüşə malik insanlardan ibarətdir. Eyni paltarlar, eyni tipli maşınlar, eyni tipli evlər var. Bütün cəmiyyətdə böyük monotonluq hökm sürür. İdmançıların, sənətçilərin, alimlərin, işçilərin hamısının eyni, vahid həyat modeli var. Evlər heyvanlar üçün sığınacaq, paltarlar isə “soyuqdan qorunmaq üçün gizlən” məntiqi ilə tikilir. Estetika tamamilə tərk edilir.
- İnsanların fərdi xüsusiyyətləri deyil, gücü və cəmiyyətə verdiyi töhfələr ön plana çıxır. Yaxşı işləyən fəhlə, yaxşı işləyən kəndli ideal insandır. Sistem “işləmək və istehsal etmək” kimi yeganə maddi konsepsiyaya əsaslanır. İnsanların əxlaqı, niyyəti, əhval-ruhiyyəsi heç vaxt nəzərə alınmır.
- Həyatı yaşamaq mübarizəsi kimi görən bu zehniyyətdə zəifin yox olmasının heç bir zərəri yoxdur, əksinə zəruridir. Heyvanlarda belə olan fədakarlıq olmadığı üçün hər kəs ilk növbədə özünü düşünür, ona görə də cəmiyyət inkişaf etmir. İnsanlar mərhəmətdən uzaq olduqları üçün cəmiyyətin sülh və əmin-amanlıq içində olması mümkün deyil. Mərhəmətsizlik, amansızlıq gələcək qorxusu ilə birləşəndə cəmiyyətdə ümitsizlik, bədbinlik hökm sürür.
- İnsanlar sürü psixologiyası daxilində daimi qorxu yaşayırlar. Çox tez, hər şeydən qorxurlar. Qapının qabağındakı paltolu adamdan, direktorun qabağına çağırılmalarından qorxurlar. Qorxunun mənbəyi qeyri-müəyyəndir, heç kim onu müəyyən edə bilməz, lakin aşağıdan yuxarıya qədər hamı qorxu yaşayır.
- Üstəlik, cəmiyyətdə azadlıq yox idi, istəsədə istəməsədə məcburi əməyə cəlb edilirdi insanlar. İnancları olmamalı idi insanların. Hətta kiminsə əlində dini kitab

görsələr meşə qanunlarına əsaslanan bir şüurla onları zorbalıqla tuturdular, müxtəlif cür cəzalandırırdılar, bir sözlə canlarına qorxu salırdılar.

- Sosializmin əsası kimi göstərilən “əməkdaşlıq” və “həmrəylik” anlayışları ancaq şüarlarda yaşayır. Əslində hamı bir-birinə şübhə ilə baxır və hər kəs öz həyatına məhkumdur.
- Kommunist dövləti davamlı olaraq fərdlərə zülm edir. Cəmiyyətin digər üzvləri isə hər an əllərində olanı əlindən ala biləcək potensial düşmənlərdir. Buna görə də kommunist cəmiyyətində insanın güvənəcəyi tək insan özüdür, lakin zəif olduğunu bildiyi üçün özünə güvənə bilmir, buna görə də güclü ümitsizlik hökm sürür. Ona görə də kommunist cəmiyyətlərinin üzvləri yorğun, daim həyatlarından şikayətlənən, lakin heç nəyi dəyişməyə çalışmayan bir quruluşa sahibdirlər.
- Kommunist cəmiyyətində insanların zehni qapalı olduğu üçün həyatda, işdə, məktəbdə, evdə və əyləncədə pozulmalar olur. Onlar yalnız öyrədildiyi kimi hərəkət edə bilər (heyvanlar kimi) və buna görə də hər hansı hadisə və ya problemə orijinal və yeni bir həll yolu tapa bilməzlər. Hər halda, əks halda şiddətlə cavab verəcəklər.
- Düşünməyən insanların ucbatından təşkilat yoxdur, resurslardan səmərəli istifadə olunmur. Resurslar utopik xəyallar və məqsədlər naminə israf edilir.
- Kommunist cəmiyyətində cəmiyyətin ən əsas vahidi olan ailə də dağılma vəziyyətindədir. Yalnız çoxalma və nəslin davamı var. Evlilik gözəl əxlaqın yaşaması deyil, nəslin davamıdır.
- Kommunist cəmiyyətini idarə edən polis dövlətinin təzyiqi vicdan və Allah qorxusunu əvəz edə bilməz. Ona görə də cinayət halları yüksəkdir, oğurluq halları cəmiyyətdə tez-tez baş verir. Fabriklər, tarlalar, kooperativlər kütləvi şəkildə talan edilir.
- Kommunist ideologiyasının irqçilikdən uzaq olduğu iddia edilsə də, kommunist rejimlərində irqçilik adi haldır. Məsələn, Sovetlər İttifaqında qeyri-rus xalqlarına, xüsusən də müsəlmanlara və türklərə qarşı irqçi yanaşma yaranmışdı.

Kommunist dövləti insanları heyvan sürüsü kimi gördüyü üçün millətə həm dəyər vermir, həm də ona güvənir. Bu səbəblə qorxu, təzyiq, süni təhlükə və terror mühitləri yaradaraq onların üzərində nəzarəti saxlamağa çalışır. O, hər kəsi potensial şübhəli, cinayətkar və ya satqın kimi görür. Belə bir dövlət anlayışında insanların cəzalandırılması və ya öldürülməsi üçün cinayət törətməsi vacib deyil. Onları təqib etmək üçün sadəcə şübhəli olmaq kifayətdir. Kommunist Rusiyası bunun ən bariz nümunəsidir.

Kommunist nizamında insanlar yalnız məhsul istehsal edən heyvanlar kimi qəbul edilir. Xüsusən də kəndlilərə nifrət və nifrət hökm sürür. Marks kəndliləri “kartof kisələri” olaraq təyin etmişdi və kəndlilərə ancaq taxıl, pambıq və s. istehsal edən heyvan sürüləri kimi baxılmışdır.

Yuxarıda deyilənlər əslində dini olmayan cəmiyyətlərin xülasəsidir. Allaha inanmayan cəmiyyətlərdə hansı ad altında olursa olsun, yuxarıdakı kimi bir həyat qaçınılmazdır. Bu səbəbdən cəmiyyətdə sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, həmrəylik, qardaşlıq yaşana bilməz. Hər kəs bacardığı qədər öz mənafeyini qorumağa, öz canını qazanmağa çalışır. Heç kim sizin sağlamlığınız, dincliyiniz və ya rahatlığınızla maraqlanmır. Hər bir fərd, olduğu mövqedə özü üçün əldə edə biləcəyi ən böyük faydanı əldə etməyə çalışır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanada kommunizm öz təsirini göstərmişdir. 1920-1922-ci illərdə SSRİ yaranmazdan əvvəl Azərbaycan SSRİ rəsmən tam müstəqil idi. Lakin Rusiyadan siyasi asılılığın ardınca tezliklə hərbi və iqtisadi asılılıq rejimi yarandı. T.Qaffarov qeyd edib ki, Rusiya Azərbaycanı tez bir zamanda əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq, hərbi və iqtisadi səylərindən asılı vəziyyətə salmaq üçün tədbirlər görüb. Rusiyada baş vermiş inqilabdan bir ay keçməmiş Azərbaycan Azərbaycana nota göndərərək SSRİ-ni qarşılıqlı münasibətlərin daimi formalarının yaradılması üçün təcili danışıqlara dəvət etdi. 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi müttəfiqlik müqaviləsi imzalandı. Azərbaycan Ordusu, xalq təsərrüfatına və xarici ticarətə rəhbərlik edən orqanlar, təchizat orqanları, dəmir yolu və su nəqliyyatı, poçt-teleqraf idarələri və maliyyə işləri Moskvaya tabe idi.

İşğalçılarının Azərbaycan ordusunu dağıtmağının səbəbo Azərbaycan xalqını çarəsiz qoymaq bölmək idi. Azərbaycan ordusunun kollektivi 266 nəfərdən ibarət idi, Azərbaycan Ordusunun rəhbərliyi may ayının sonlarında həbs olunmuş və güllələnmişdir. Azərbaycan SSR yə məxsus yalnız kiçik bir qrupu xaricə indiki Türkiyə ərazisinə Anadolu torpaqlarına keçərək milli azadlıq hərəkatına qoşulmuşdur. 7 may 1920-ci il tarixində Azərbaycan SSR yə məxsus Qırmızı ordu yaradıldı buna ardınca olaraq Qırmızı Dəniz Donanması yarandı və XI. Qırmızı Orduya və Rusiya Donanmasına tabe elan edildi. Milli atıcı diviziyası - Azərbaycan diviziyası yaradılmağa başladı.

İnqilab Komitəsi May ayının 5-də torpaqların özgəninkiləşdirilməsi haqqında fərman verdişdir. Torpaq kəndlilərə vergi müqabilində verilirdi. Keçmişdə vaxtlarda hərbi kommunizm kəndlilərə özlərinə aclıqdan ölməmək üçün lazım olan məhsulu götürür yerdə qalan hissəni dövlətə bağışlayırdı. Taxıl ticarəti 1920-ci il avqustun 26 tarixindən etibarən dövlət inhisarına keçdi. Eyni zamanda Bakının rus və erməni fəhlələrindən ibarət bölgələrə xüsusi ərzaq dəstələri göndərilir, xaçqın öz qarın toxluğu üçün yığdığı mal-qara, yağ, taxıl və yem götürülürdü. Sovetləşmənin ilk günlərindən varlı kəndlilər və mülkədarlar öz təsərrüfatlarını və mülklərini tərk edir və ya döyüşmək üçün mübarizə aparırdılar gizlənidilər. Bunun nəticəsində də əsas çətinlik kasb və orta təbəqənin üzərinə düşdü.

Milliləşdirmə sahəsində həyata keçirilən digər tədbirlərdən biri də iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bolşeviklərin öz əlində cəmləşdirməyə və iqtisadiyyatı dövlətin mərkəzinin mənafeyinə uyğun qurmağa səbəb oldu. 15 may 1920-ci il tarixindən sular və meşələr, yeraltı sərvətlər dövlətin öz mülkiyyəti elan ediməyə başlandı. Mayın 24-də bütün iri sənaye sahələri, neft sənayesi milliləşdirildi. İyunda Xəzər ticarət donanması, banklar, tütün fabrikləri, balıq sənayesi müəssisələri, şüşə, yağ, sabun fabrikləri, sement, mis filizi mədənləri, sentyabrda dəmir oktyabrda isə pambıqtəmizləmə zavodları milliləşdirildi. Sosialist təsərrüfatçılıq formaları, iqtisadiyyatda qeyri-iqtisadi, inzibati-amiranə idarə metodları tətbiq olunmağa başlandı. Təsərrüfatı idarə etmək üçün Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası (sədri əvvəllər S.P.Solovyov, az sonra B.A.Talıblı) təşkil edildi. Yüngül və yerli sənaye

sahələrində firmalar ləğv edildi. 200-dən çox müəssisə milliləşdirildi. Əvvəllər neft təsərrüfatını idarə edən 272 xüsusi neft sənaye firması ləğv olundu. Neft və neft məhsulları ticarəti dövlət inhisarına alındı. Neft sənayesi və ticarətini idarə etmək üçün birbaşa Moskvaya tabe "hökumət içində hökumət" olan "Azneftkom" yaradıldı. Hətta Azərbaycana nefti Moskva ayırırdı. Onun sədri Serebrovski Azərbaycan hökumətini tanımırdı. N.Nərimanov "Azneftkom"u respublika içində monarxiya, Serebrovskini isə "kral" adlandırırırdı. Neftin cəmi 15 faizi onun həqiqi sahibinə - Azərbaycana əta olunmuşdu. Lakin bunu da respublika tam ala bilmirdi. Azərbaycanda əhaliyə neft başqa respublikalardan daha bahalı satılırdı. Vətənin qarət olduğunu, neftin pulsuz daşınıb aparıldığını (1920-ci ildə, hətta neftçilərə əmək haqqını Azərbaycan hökuməti öz kassasından verirdi) respublikanın asılı vəziyyətə düşdüyünü görən əməkçiləri işə cəlb etmək, məhsuldar işləməyə məcbur etmək üçün inzibati-amiranə metodları daha da gücləndirmək lazım gəlirdi. Güclə təşkil edilən "kommunist" iməciliklərinə hər dəfə 10-12 minə qədər adam cəlb edilir və pulsuz işlədilir. Kənd təsərrüfatında da əməyin sosialist təşkilat formaları tətbiq olunmağa başlamışdı. 1920-ci ildə H.Z.Tağıyev, Ziyadxanov, Zülfüqarov, Şustov, Qukasov və b. mülkədarlara məxsus nümunəvi təsərrüfatların bazasında 100-ə qədər sovxoz təşkil olunmuşdu. 1920-ci ilin sonunda 3 min yoxsul kəndlini birləşdirən 32 kənd təsərrüfatı arteli, kommuna vardı. Bu təsərrüfatlar üçün İnkilab Komitəsi xüsusi fond açmışdı. Lakin kəndli, təbii ki, ümumi təsərrüfata ögey münasibət bəsləyirdi, əmək məhsuldar deyildi. Elə buna görə də ilk ictimai təsərrüfatların çoxu tezliklə dağılmışdı. 1921-ci ilin payızında respublikada cəmi 22 sovxoz qalmışdı.

Təsərrüfat idarəçiliyində tətbiq olunan qeyri-iqtisadi metodlar işçilərin maddi və mənəvi maraqlarını təmin etmirdi. Dövlət əmək intizamını gücləndirmək üçün inzibati tədbirlər görürdü. 1920-ci il iyunun 9-da Fəhlə-Kəndli Müstəqilliyi təşkil edilmiş, sentyabrın 24-də ümumi əmək mükəlləfiyyəti haqqında xüsusi dekret imzalanmışdı. Lakin bunların da səmərəsi çox deyildi. Bakı mədənləri neft qəbristanlığını xatırladırdı. Yeni quyular, demək olar ki, qazılmırdı. 40 neft emalı müəssisəsindən cəmi 18-i, o da fasilələrlə işləyirdi. Gədəbəy mis, Zəylik zəy, Tovuz, Keşlə sement zavodları

dayanmışdı. Tağıyev fabrikində dəzgahların üçdə biri işləyirdi. Nuxadakı 69 baramaaçan müəssisədən üçü fəaliyyət göstərirdi. 46 pambıqtəmizləmə zavodundan ikisində iş gedirdi. 1920-ci ildə respublikada sənaye məhsulu istehsalı 1913-cü ildəkindən 57 faiz, neft çıxarılması - 2,6 dəfə, neft emalı - 2,5 dəfə, sement istehsalı 5 dəfə, pambıq-parça istehsalı 3 dəfə, Naxçıvanda duz istehsalı 48 faiz azalmışdı. Kənd təsərrüfatı bərhad vəziyyətdə idi. Suvarma sistemi dağılmışdı. 150 suvarma qurğusundan 24-ü salamat qalmışdı. Muğan kanallarının suötürmə qabiliyyəti 4 dəfə azalmışdı. Əkin sahələrinin 38 faizi, 200 min desyatin suvarılan sahə, 3 min desyatin üzümlük, tut bağlarının yarısı sıradan çıxmışdı. 1920-ci ildə baxımsızlıq üzündən 200 min desyatin sahədə kənd təsərrüfatı məhsulları məhv olmuşdu. Qaramalın sayı 1916-cı ildəkinə nisbətən 30 faiz azalmışdı. 1920-ci ildə respublikada 1913-cü ildəkindən 35 faiz az kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdu.

Yazılanlardan da aydın olduğu kimi, nəticədə kommunizm bir tərəfdən tamamilə mühafizəkar bir siyasi-ictimai sistem qurdu, digər tərəfdən də insanların Allaha olan inancını yox etdi, onların həyat sevincini, həyatlarına məna verən həqiqəti yox etdi. O, materyalizm kimi bir təməl ilə incəsənəti, elmi, azadlığı, iqtisadiyyatı və düşüncəni özünə tabe etdi və baltaladı. (anl.az)

2.2. Kapitalizmdə iqtisadi idarəetmə

Bugünkü dünya sistemini və təxminən iki yüz əlli illik dünya tarixini müxtəlif faktorlar tərəfindən formalaşan münasibətləri təyin etmək və anlamlandırmaqda ən təməl anlayış olan kapitalizmin nə olduğunu anlamaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə XV əsrdən başlayaraq, feodal quruluşunun hökm sürdüyü, sonra coğrafi kəşflərin başladığı və merkantilist məntiqin inkişaf etdiyi proses bizim başlanğıc nöqtəmizi təşkil edəcəkdir. Bu başlanğıc nöqtəsi çərçivəsində 18-19-cu əsrlərdə baş verən və kapitalizmin mənşəyinin qırılma nöqtələri kimi adlandırılacaq biləcəyimiz müxtəlif hadisə və hadisələr tədqiqatın birinci hissəsində təhlil edilməyə çalışılacaqdır. Digər tərəfdən, araşdırmanın ikinci hissəsində kapitalizmin mənşəyi ilə bağlı müzakirələr kontekstində bu prosesin meydana çıxmasında istifadə olunan üsullar

vurğulanacaqdır. Bu üsullar çərçivəsində bu proseslərdə meydana çıxan və kapitalizmin nə olduğunu anlamaq kontekstində əsas əhəmiyyət kəsb edən prosesi müəyyən tarixi mərhələlərə ayırmaqla; İstehsal vasitələrinin əmtəələşməsi prosesi, özəlləşdirmə, istismar və özgəninkiləşdirmə prosesindən bəhs ediləcək.

Bütün bunlarla yanaşı, kapitalizmin varlığı, yəni kapitalizmin davam etməsi üçün zəruri olan prinsiplərin davam etdirilməsi üçün yaratdığı sistemə etdiyi müdaxilələr də vurğulanır. Bu çərçivədə kapitalizmin erkən dövrdən gec dövrə kimi həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi olaraq istifadə etdiyi bəzi əsas alətlər araşdırma obyektinə çevriləcək.

İşimizin ilk üç hissəsində təhlil ediləcək və əsas problem olan kapitalizmlə səbəb əlaqəsi qurulacaq bütün fakt və hadisələrdən sonra bütün bu prosesin fərdə, cəmiyyətə, sənətə təsirləri araşdırılacaq. Bu məqamlardan çıxış edərək, ilk növbədə, yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlar çərçivəsində, kapitalizmin nə olduğunu anlamaq üçün ilk növbədə onun mənşəyini yaradan əsas çərçivəni müzakirə etmək lazımdır:

Feodalizmdən kapitalizmə keçid: mənşəyi

Bu prosesi istismarçı və istismar olunanlar əsasında, kapitalizmin yaranması və yaranmasına dair marksist paradigması işığında tarixi dialektika çərçivəsində nəzərdən keçirsək, kapitalizmin meydana gəlməsini daha maarifləndirici təhlil etmiş olarıq. Kapitalizmin əsasını təşkil edən və onun formalaşmasında həm əsas faktor, həm də hərəkətverici amil olan burjua sinfidir. Bu kontekstdə Marks və Engelsin Kommunist Manifestində ifadə etdiyi kimi; Cəmiyyətlərin tarixi bir sinif mübarizəsidir. Bu sinfi mübarizə müxtəlif dövrlərdə öz şəklini dəyişsə də, ümumilikdə; bir sözlə, zalım və məzlumların mübarizəsi kimi baş qeyd etmək olar. Kapitalist iqtisadi, sosial modelinin kök saldığı və yayıldığı coğrafiya olan Avropa qitəsi bu vəziyyətə gələnə qədər bəzi proseslərdən keçmişdir. Bu kontekstdə 10-11-ci əsrlərdə qitədə hökmranlıq etməyə və yayılmağa başlayan feodal quruluşu bəzi iqtisadi, siyasi və ictimai strukturların yaranmasına səbəb oldu. Bu strukturlar və bu strukturları dəstəkləyən inkişaf əslində kapitalizm adlı fenomeni üzə çıxarmışdır.

Əvvəla, feodalizmi qısaca torpağa əsaslanan və orta əsrlər Avropasında hökmranlıq edən iqtisadi və sosial nizam kimi müəyyən etmək olar. Feodalizmin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, o, mütəşəkkil dövlətin olmadığı yerlərdə bir növ

idarəetmə funksiyasını yerinə yetirirdi. 500-1000 km² torpaq sahəsində ən mühüm və güclü şəxs (daha çox torpaq sahibi olan şəxs) az torpaq sahibi olanların himayəsini öz üzərinə götürdü və onlar bu şəxsə tabe idilər. Beləliklə, feodal "ağa" və təhkimli kəndlilərlə birlikdə feodalizm yarandı. Prosesdə bu strukturun Avropanın hərbi müdafiəsinə və iqtisadi özünü təmin etməsinə mühüm təsirləri oldu. Ancaq bu vəziyyətin təmin edilməsində ortaya çıxan sinif quruluşu əhəmiyyətlidir. Ağalarının boyunduruğu və əmri altında yaşayan insanlar lazım olanda əsgər, lazım gəldikdə isə qul kimi üzərinə düşəni etməli idilər. Halbuki bu torpaq əsaslı iqtisadi və sosial nizamda qarşılıqlı hüquqlar və təminatlar mövcud idi. Bu nizam, başqa sözlə, yerlərdə formalaşan mərkəzi idarəetmə formaları sabitliyə, iqtisadi və hərbi baxımdan özünü təmin etməyə, gələcəkdə şəhərlərin və mərkəzi dövlətlərin yaranmasına zəmin hazırlamışdır.

XVI əsrdə artan, genişləyən və gələcək dövrlərdə də davam edəcək coğrafi kəşflər feodal quruluşları daxilində inkişaf edən ticarət şəraitində yaranan şəhərlərə mühüm xammal və qiymətli metalların basqınları ilə nəticələndi. Bu dövrdə qəbul edilən merkantilist siyasət gələcəkdə kapitalist təsərrüfat sisteminin bir nömrəli hamisinə və inkişaf etdiricisinə çevriləcək milli dövlətlərin yaranması üçün lazımi resursları təmin etdi. Təbii ki, bu dövrə qədər olan dövrdə yeni dünyanın, xüsusən də Cənubi Amerikanın yerli əhalisinin əmək, yerüstü və yeraltı sərvətlərinin istismarı və sonrakı əmək bölgüsü əhəmiyyətli bir yığım yaratdı. Bu, kapitalizmin 19-cu əsrdə qarşımıza daha aydın və vəhşicəsinə qoyacağı istismarçı xarakterini göstərən məqamdır.

Bu prosesdə feodal quruluşunun özünü təmin etməsi və sonra bazarın genişlənməsi, formalaşmaqda olan kapitalist ticarət bazarı, müxtəlif ehtiyacların artması, burjua sinfinin yaranmasının əsaslarını təşkil edirdi. Burjuaziya kimi ortaya çıxan bu təbəqə, bu sistem daxilində ticarətlə məşğul olan "azad" və kapital sahibi insanlar kimi görünməyə başladı, az-çox müəyyən iqtisadi dərinliyə sahib idi. Ehtiyacların (xammal, bazar, işçi qüvvəsi və s.) artması coğrafi miqyasda genişlənməyə səbəb olmuş, burjuazianın iqtisadi və ictimai quruluşda əhəmiyyətinin artması nəticəsini gətirmişdir.

Əslində bura qədər qeyd etdiyimiz əsas məsələ ondan ibarətdir ki, kapitalizm və onun alətləri onun proqnozlaşdırdığı kapitalın yığılması və əmək bölgüsü nəticəsində yaranıb və ya müəyyən edilib. Bu baxımdan A.Smit “Millətlərin sərvəti” kitabında; Əmək bölgüsünün baş verməsi və bir çox başqa faktor və amillərin sistemə inteqrasiyası üçün kapital toplanması baş verməlidir. Lakin Marks bildirir ki, bu toplanma prosesi, yəni ibtidai yığım feodal quruluşunun daxilindən yaranıb inkişaf edib. Yaxşı, bunun kapitalın yığılması məsələsinə nə dəxli var? Bu əlaqə kapitalın yığılması və istehsalın sonrakı mərhələdə kapital sahibinin mənafeyinə uyğun olması üçün zəruri olan əmək bölgüsü prosesində istifadə olunan üsulların əsasını qoyur.

Kapitalizmin mənşəyi ilə bağlı bəzi əsas məqamlara toxunarkən, o dövrdən etibarən meydana çıxan və sənaye inqilabına qədər prosesə rəhbərlik edən və təsir edən elmi-texniki inkişafı qeyd etmək lazımdır. Digər tərəfdən, dənizçilik və nəqliyyat məsələlərində əldə edilən irəliləyiş bu yaranan ehtiyaclara uyğun olaraq xammal, bazarlar və əlavə işçi qüvvəsi imkanları təmin etdi. Bundan əlavə, hərbi və elmi sahədəki inkişaf həm yaranan siyasi strukturların (feodalizm, mərkəzləşmiş krallıqlar) mövqelərinin möhkəmləndirilməsində, həm də kapitalizm üçün lazımı şəraitin təmin edilməsində rahat mövqeyə gəlmişdir.

Bu kontekstdə 17-ci əsrin sonlarından etibarən keçmiş dövrün hakim ictimai-siyasi qüvvə və institutlarının (feodalizm, kilsə və s.) bu yeni yaranan kommertiya kapitalizmi qarşısında öz gücünü itirdiyini görürük. Bu vəziyyətin ortaya çıxmasında inkişaf edən ticarətlə, dəyişmə və istehsal vasitələrində baş verən dəyişikliklərlə ortaya çıxan şəhərləri sadalaya bilərik. Digər tərəfdən, bu quruluş daxilində gücü artan burjuaziya və mərkəzi dövlətlər idi. Məhz bu quruluş və ya proses daxilində, əslində, bunların nəticəsi olaraq, 1789-cu il Fransız İnqilabı zamanı meydana çıxır. Bu hadisə ilə mərkəzləşdirilmiş milli dövlətlər inkişaf etməyə başladı, milli iqtisadiyyat və bazarlar formalaşdı, sabitliyini qorumaq üçün hərbi qurumlar və ordular yenidən quruldu. Bu ünsürlərin gətirdiyi nəticə çərçivəsində 19-cu əsrdə dünya sistemi, xüsusən də Avropa qitəsində formalaşan sistem liberal dövlət və öz qaydaları ilə fəaliyyət göstərən bir quruluşla formalaşmışdır.

Kapitalizmin əsas dinamikası: Metod

Mülkiyyətsizləşdirmə və Əmtəələşdirmə Prosesi

Kapitalizmin yaşaması və məqsədinə çatması üçün zəruri olan “azad” mizdlu əməyin yaradılmasının mühüm mərhələlərini təşkil edən mülkiyyətdən məhrum etmə və əmtəələşmə əslində bu mərhələnin həyata keçirilməsindən əvvəl feodal quruluşunun əsaslarında mövcud idi. Bu mübarizədə dövrün mərkəzi krallıqları (gələcəkdə milli dövlət kimi meydana çıxacaq) və kapital sahibləri, yəni burjuaziya birlikdə və əməkdaşlıq içində hərəkət edirdilər.

Bugünkü kapitalist quruluşunun əsaslarından biri olan, öz istehsal müstəqilliyindən və qabiliyyətindən uzaqlaşdırılan mizdlu fəhlənin çərçivəsi və əsasları 16-17-ci əsrlərdə başlayan bir prosesin məhsuludur. Bu proses torpağa bağlı olan feodal quruluş elementlərinin ərazisizləşməsidir. Başqa sözlə, fəhlənin öz istehsal vasitələrini və ehtiyaclarını əlindən almaq prosesidir. Digər tərəfdən, əməyin və əməyini satan fəhlənin azad edilməsi prosesi bunu dəstəkləyən bir mərhələ kimi meydana çıxır. Marksın bəhs etdiyi bu azadlıq vəziyyəti “onlar artıq qul deyildilər; nə də mülkiyyətçi kəndlilər kimi istehsal vasitələrinə sahib deyildilər və buna görə də öz istehsal vasitələrinə malik olmayan və bu cür maneələrdən və yüklərdən azad olan əməkçi vəziyyətindədirlər. Əslində bu, bizi kapitalizmin əsas məntiqinə aparır. Bu çərçivədə kapitalist istehsal sisteminin reallaşması və davam etməsi üçün işçilər istehsal vasitələrindən tamamilə məhrum edilməli və təcrid olunmalıdırlar.

Bu kontekstdə kapitalizm sisteminə yol açan, yəni istehsal vasitələrinin mülkiyyətçinin əlindən alınmasına yol açan bu proses ictimai dolanışıq vasitələrinin kapitala çevrilməsi prosesini meydana gətirir. Bundan əlavə, bu dəyişiklikdən sonra yaranan sahibsiz əmək də mizdlu əməyə çevrilir. Feodal quruluşunun tənzimləmə aparatı olan bəzi qurumlardan təcrid olunmuş əmək indi kapitalın çəkdiyi hədudlar daxilində öz sərəncamını verə bilər. Bundan əlavə, dövrün güclü qurumlarından biri olan kilsədə, sahib olduğu geniş ərazilərə baxmayaraq bu yüksələn güclər qarşısında gücünü itirməyə başlamışdır.

Marksın dili ilə desək, “azad” və müstəqil proletarlara çevrilmiş, mizdlu işçilər kapitalizm üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Digər tərəfdən bu sistem ictimai və siyasi strukturlarda özünü hiss etdirməyə başlamış və ya dəstək mexanizmlərinin

qurulmasına səbəb olmuşdur. Bu sistemin işləməsi üçün yaradılmış bu tənzimləmələr şəhərlərdə və ya kənd yerlərində böyük insan kütlələrinin toplanmasına və evsiz insanların çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bu yansıma və ya sosial böhran İngiltərədə dövr ərzində azad əmək bazarına maneə olaraq görülən bəzi tənzimləmələrin edilməsinə səbəb oldu. Çünki yaradılmış azad əmək bazarının faydaları onun yaratdığı sosial dağıntının qarşısını ala bilmədi. Bu kontekstdə 1700-cü illərin sonlarından 1800-cü illərin birinci rübünə qədər həyata keçirilən bu sosial dövlət yardımları əslində azad əmək bazarının qarşısını alsa da, kapital üçün əməyin maya dəyərinə də azaldıcı təsir göstərmişdir. Əslində bu ictimai dağıntı, yəni ənənəvi strukturların kapitalizm tərəfindən dağıdılması nəticəsində yaranan bu strukturlar yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əmək və kapital baxımından özünə resurs yaratmışdı. Bu kontekstdə strukturlaşma kapitalist sistemi üçün resurs yaratmışdır. Digər tərəfdən, biz görürük ki, istehsal vasitələrinin və onun üzərində qurulan sistemin qeyri-maddilik və sərbəstlik prinsipi əslində öz mənafeyini yaratmaq kontekstində özlüyündə bir müdaxiləçiliyi ortaya qoyur. Bu vəziyyət kapitalizmin sonrakı mərhələlərində görəcəyimiz kimi artmağa davam edəcək və sistemin ən liberal və ya liberal göründüyü dövrlərdə belə müdaxilə olan alət kimi görəcəyik. Çünki bu mənsəllər kontekstində kapitalizmin öz mövcudluğunun təbiəti belədir.

Kapitalın yığılması, əmək bölgüsü və istismar

İstehsal vasitələri öz ilkin sahiblərinin sərəncamında olmadıqda kapital yığılmasını təşkil edən əsaslarla rastlaşırıq. Və əslində, Marksın qeyd etdiyi kimi, ibtidai yığılma yuxarıda ətraflı izah etməyə çalışdığımız şeydir; İstehsalçını istehsal vasitələrindən ayıran prosesdir. Bu yığılma prosesi istehsalçını istehsal vasitələrinə və onun sistemində sahib olan sinfin nəzarətinə məhkum edən, onun əməyinə yaradılmış izafi dəyəri ələ keçirən bu vəziyyətin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Kapitalın sahib olduğu istehsal vasitələri və xammal onun aldığı əməklə birləşərək şəkil alır. Əslində bu, əməyin maddiləşdirilməsi prosesidir. Bu məhsul sonrakı mərhələlərdə necə istifadə olunmasından asılı olaraq istehlak vasitəsi və ya istehsal vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Bu kapitalın istehsal vasitəsi kimi istifadə edəcəyi və kapital yığılması zəncirini təşkil edən məhsul əslində istifadə dəyəridir. Bu istifadə dəyəri işçinin məhsul

istehsalında əməyidir. Bu prosesdə kapitalın məqsədi mübadilə dəyəri ola biləcək istifadə dəyəri istehsal etməkdir. Bu istifadə dəyəri onun bazardan aldığı istehsal vasitələrindən və əməkdən çox olmalıdır. Yəni onun məqsədi təkə istifadə dəyəri istehsal etmək deyil, həm də əmtəə istehsal etməkdir. Başqa sözlə, o, təkə məhsul (dəyər) istehsal etmir, həm də “artıq dəyər” istehsal edir. Bu kontekstdə, izafi dəyər istehsalına uyğun olaraq, işçi kapitalist üçün əlavə istifadə dəyəri istehsal etməlidir. Bu o deməkdir ki, o, lazım olduğundan daha çox işləyir və ya istismar olunur.

Marksın izafi dəyər adlandırdığı və yuxarıdakı kimi əsaslanan bu proses əslində kapitalın mənbəyini, necə formalaşdığını və yığılmasını izah edir.

Bu yığımın funksionallığının təmin edilməsi, daha doğrusu artan tələbat və genişləyən bazar üçün tələb olunan məhsulun istehsal edilməsi və eyni zamanda bu məhsulun ən sərfəli qiymətə təqdim edilməsi istiqamətində; Kapitalizmin xüsusiyyətlərindən biri olan əmək bölgüsü və beynəlxalq əmək bölgüsü ön plana çıxır. Sənaye inqilabı və yuxarıda qeyd etdiyimiz ehtiyaclarla başlayan mexanikləşdirmə bu əmək bölgüsünü də gətirdi və nəticədə maşının özü fəhlənin rəqibinə çevrildi. O, Marksın dövründə bu vəziyyətin fəhlə üzərində artan istismarından belə danışdı: “...Əmək bölgüsü bu işçi qüvvəsini müəyyən bir alətdən istifadə etmək bacarığına endirərək ixtisaslaşdırır. Bu alətdən istifadə maşının işinə çevrilən kimi mübadilə dəyəri işçinin əmək qüvvəsinin istifadə dəyəri ilə birlikdə aradan qalxır; Qanunla kağız pullar yoxa çıxdığı kimi, işçi indi satıla bilməz. Bu xüsusiyyətlə yanaşı, digər tərəfdən, əvvəlki mərhələlərində artıq mövcud olsa da, beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində istismar daha çox ön plana çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlər üçün bu əmək bölgüsünü baş vermiş misallarla, xüsusən 17, 18 və 19-cu əsrlərdə Latın Amerikasında erkən kapitalizm adlandırılacaq biləcəyimiz istismarı izah edək.

Bazarların genişlənməsi klassik feodal quruluşunun istehsal sistemini manufaktura ilə əvəz etdi. Bu istehsal sistemi təbii olaraq şəhərlərin və təbii olaraq müasir iri sənaye sahələrinin yaranmasına səbəb oldu. Bu vəziyyət xammala və istehsal alətlərinə ehtiyacı da özü ilə gətirdi. Bu istehsal və mübadilə sistemində baş verən dəyişiklik güclü sənayeçi orta təbəqənin meydana çıxması ilə nəticələndi. Bu tarixi iqtisadi və sosial dəyişiklik buxar və maşın texnologiyasını və əmək bölgüsünü

doğurdu. Təbii ki, Amerika qitəsinin kəşfinə səbəb olan coğrafi kəşflər dalğası və onun verdiyi böyük yeraltı və yerüstü sərvətləri burada böyük rol oynadı. Kommunist Manifestində Marks və Engels bizə kapitalın yığılması ilə yanaşı əmək bölgüsü bir-birini necə tamamladığını, digər tərəfdən isə yuxarıda qeyd olunan A.Smitin kapital yığımının baş verməsi üçün əmək bölgüsü ilə bağlı arqumentini sübut edir. Bu çərçivədə, bu planın həyata keçirilməsi üçün xüsusilə Latin Amerikasında yeraltı və yerüstü sərvətlər Avropaya axıdıldı. Əslində bu, o dövrlərdən başlayıb, yaxın keçmişimizə qədər də davam edib. Bu ölkələrdəki qızıl, gümüş və digər qiymətli metallarla yanaşı, bu torpaqlarda istehsal edilərkən kapitalistlər üçün daha “uyğun” olduğu düşünülmən bir çox kənd təsərrüfatı məhsulları da bu ölkələrdə həddindən artıq dərəcədə yetişdirilmiş və torpaqlar xalqlar bu ölkələr böyük təqiblərə məruz qaldılar. Bu niyə təqib olmalıdır sualı ağılımıza gələ bilər. İlk növbədə yerli əhalinin öz torpaqlarında müstəmləkə və fəhlələrə çevrilməsi, rəqabətin və ehtiyacların artması səbəbindən ilk dövrlərdə aşağı xərclər naminə quldar işçilər, daha sonra isə adi ehtiyaclarını belə ödəyə bilməyən az maaşlı işçilərin meydana çıxması səbəbindən. Əslində bu nəticələrə gətirib çıxaran nizam tarixi prosesdə öz şəklini dəyişərək davam etdi. Misal üçün; Latin Amerikasında ilk növbədə merkantilist siyasətin və müstəmləkə məntiqinin təsiri ilə yaranan nizam, böyük xammal transferi, məhsul satışından asılılığın yaradılması və birtərəfli yığılma, kommersiya kapitalizmindən rəqabətqabiliyyətli kapitalizmə keçid nəticəsində başlamışdır. 19-20-ci əsrlərdə kapital və müəyyən mənada.Bu rəqabətə görə o, kənardan başqa dövlətlərin tələbatına uyğun olaraq azad əməyin tabe edilməsi, istehsal və istehlakın həyata keçirilməsi nizamı kimi meydana çıxır.

Özgələşmə, Fordizm və Post-Fordizm

Bu quruluş daxilində öz varlığını davam etdirmək üçün qurduğu strukturlar olan və bu vəziyyətin bəzən nəticəsi, bəzən də səbəbi olan yadlaşma, Fordizm və Post-Fordizm kimi anlayışlar kapitalizmin nə olduğuna əhəmiyyətli bir işıq tutacaq. çox hissəcikli quruluşdur.

Bu məzmununda yadlaşma anlayışına müraciət etsək; Konsepsiya sahibi olan Marksın əsaslarını və ümumi tərifini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bu əsaslandırma və

tərif ondan ibarətdir ki, hər şeydən əvvəl işçi və ya əmək nə qədər çox məhsul istehsal etsə, o qədər yoxsul və təbii olaraq dəyərsizləşir. Amma digər tərəfdən, onun istehsal etdiyi obyektlər dünyası devalvasiyaya nisbətə dəyər qazanacaq. Bu vəziyyətlə yanaşı, fəhlə öz əməyinin məhsulunu istehsal etməklə yanaşı, həm də əmtəə kimi özünü istehsal edir. Bu prosesin sonunda əməyin istehsal etdiyi obyekt, yəni onun məhsulu fəhlədən müstəqil olur və onun qarşısında yad varlıq kimi durur. Əslində özgəninkiləşdirmə, əməyin obyektləşdirilməsi və nəticədə yaranan əməyə və ya obyektə qul edilməsi kimi müəyyən edilir. Bu vəziyyətin nəticəsidir ki, kapitalist istehsal qaydasında fəhlə öz əməyindən və deməli, öz məhsulundan uzaqlaşır və məhrum olur. Çünki obyektləşmə və əmtəələşmə prosesinin başa çatması, düşdüyü yoxsulluq vəziyyəti onun öz məhsulunu ondan uzaqlaşdırır.

19-cu əsrdə indiki müasir sənayenin əsasını təşkil edən istehsal üsullarının tədricən kök salmağa başlaması bu yadlaşma prosesini daha da gücləndirdi. Digər tərəfdən, 20-ci əsrin əvvəllərində keçən əsrdə yaradılmış səhmdar cəmiyyətləri, inhisar və trestlərin islahatı və əmək bölgüsünə əsaslanan Fordizmin başlanğıcı 1914-cü il olaraq göstərilir. Bunun səbəbi H. Fordun bir il əvvəl Miçiqanda bu islahat nəticəsində qurduğu avtomobil xəttidir. Bu baxımdan fordizmi qısaca izah etsək: Əmək məhsuldarlığının kökündən artırılmasını hədəfləyən bu proses köhnə texnologiyalarda islahatlar apararaq onsuz da mövcud olan əmək bölgüsünü daha funksional edir və bu çərçivədə işçilər ayrı-ayrı montaj şöbələrində iştirak edirlər. və nəticədə serial Bu istehsal mərtəbəsində işləyən istehsal üsuludur. Bundan əlavə, onun əslində formalaşdığı dövrün ruhu ilə əlaqəsi yoxdur. Çünki həm başlanğıc dövəndə dünyaya hakim olan müharibə vəziyyəti, həm də proses zamanı ortaya çıxan iqtisadi böhranlar işəgötürəni və buna görə də işçiləri bu vəziyyətə məhkum edib. Lakin bu istehsal üsulu yığma sisteminin mexanikləşdirilməsinin artması və məmulat üzərində məharət və əl gücünün müəyyənəddici xüsusiyyətinin azalması və ya itməsi səbəbindən onun öz əməyindən uzaqlaşmasını gətirmişdir.

1930-cu il Böyük Depressiyadan sonra klassik liberal məntiqdən fərqli olaraq böhrandan çıxışın və dövlətin iqtisadi sahəyə müdaxiləsi tənzimləməsinin xilaskar kimi çıxış etdiyi Keynsçi iqtisadi model qəbul edildi. Bu müdaxiləçi və tənzimləyici

struktur Fordist istehsalı xarakterizə edən kütləvi istehsalın kütləvi istehlakı üçün əlverişli zəmin yaratdı. Bu dövrdə dövlətin ciddi şəkildə qəbul etdiyi sosial dövlət anlayışı bunu dəstəkləmiş, iqtisadiyyatda istehlak hesabına artan artım rifah səviyyəsini yüksəltmişdir. Bununla belə, kapitalist sisteminin artan sabitlik mərhələsi və ya dövrü, xüsusən də İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, bu artımın və rifahın davamlılığını təmin etmək üçün mövcud bazarın və buna görə də istehlakın qorunması öhdəliyini pozmalı oldu. 1970-ci illərə doğru bazara yeni aktyorların daxil edilməsi. Bundan əlavə, böyük bir geri çevrilmə məntiqinə malik olan bu sistem 1970-ci illərdə ortaya çıxan neft böhranından da təsirlənmiş və onu bəzi aktorlardan və ya istehsal alətlərindən necə təcrid etmək sualını vermişdi. Fordist istehsal dövrünün başlanğıc nöqtəsini təşkil etdi. Əslində, əvvəllər Çikaqo Məktəbi kimi tanınan bu post-Fordist istehsal modelinin tədricən qəbulu və tətbiqi və 1960-cı illərə qədər dövlət müdaxiləsinin və onun rolunun bazardan çıxarılması fikri kök salmağa başladı. Bu istiqamətdə dövlətin qanunverici və yalnız arbitr olması istəyi əslində bu çevik yığılma üçün müvafiq zəmin hazırlandığını və burjuaziya ilə sıx əlaqədə olan kapitalist dövlətinin hüquq istiqamətini göstərir.

Özünü identifikasiya, Fordizm və Post-Fordizm

Bu quruluşun varlığını davam etdirmək üçün qurduğu strukturlar olan və bəzən bu quruluşun nəticəsi, bəzən də səbəbi olan xatırlama, Fordizm və Post-Fordizm kimi anlayışlar kapitalizmin nə olduğunu dəstəkləmir. Çox paylı bir müəssisədir.

Bu məzmununda zikr anlayışına müraciət etsək; Konseptin sahibi olan Marksın prinsiplərini və ümumi tərifini xatırlatmaqdan əvvəl, səhv olar. Bu əsaslandırma və tərif ondan ibarətdir ki, əgər bir şey varsa, birinci işçi və ya fəhlə çox iş istəyirsə, bunu kasıb və sözsüz hesab etmək olar. Amma digər tərəfdən onun istədiyi obyektlər dünyası dəyər qazanacaq ilə müqayisədə devalvasiyadır. Bu vəziyyətlə tərəf, nəfsi-ölçün bəhrəsi, tərəfi, həm də mahiyyəti. Bu prosesin sonunda məhsul obyektə çevrilir, məhsulu ondan ayrılır və qarşısında canlı varlıq kimi görünür. Əslində Özgəninkiləşdirmə əməy obyektləşdirilə and the resulting əməyə or əməyə və ya obyektə qulə bəzən müəyyən edilir. Bu vəziyyətin nəticəsi budur ki, kapitalist sənaye iştahı vəziyyətində o,

mahiyyətindən uzaqlaşır və məhrum olur. Çünki obyektləşmə və əmtələşmə prosesi başa çatdıqda, pis ruh halı ondan öz məhsulunu götürür.

19-cu əsrdə müasir sənayenin əsasını təşkil edən istehsal üsullarının tədricən kök salmağa başlaması bu qocalma prosesini daha da gücləndirdi. Digər ənənə isə 20-ci əsrdə yaranmış, 19-cu əsrin ilk illərində monopoliya və tərəz və fəhlə bölgəsinin islahatı əsasında yaradılmış Fordizmin başlanğıcıdır. Buna səbəb H.Fordun bu islahat nəticəsində Miçiqan ştatının bir şəhərində qurduğu avtomobil konveyeridir. Fordizmi bu baxımdan qısaca izah edim: Mülkiyyətə sahibliyin artırılması məqsədi daşıyan bu proses köhnəlmiş texnologiyada islahatlar aparır və daha funksional olan mövcud əmək zonasını ayırır, məclisi ayırır və ayırır. və nəticədə serial Bu, ritm mərtəbəsində işləyən generativ üsuldur. Bundan əlavə, ilkin olaraq formalaşdığı ölkənin ruhu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki həm ilkin dövrdə dünyaya hakim olan döyüş vəziyyəti, həm də proses zamanı ortaya çıxan iqtisadi reputasiya və buna uyğun olaraq işçilər bu vəziyyətə məhkum ediləblər. Lakin bu qeyri-ixtiyari hörgü sisteminin mexanikləşdirilməsinin artması və məhsula olan ixtiraçılıq və gücün azalması və ya itələnməsi səbəbindən onun öz-özünə möhkəmlənməsi ləngimişdir.

1930-cu illərin Böyük Depressiyasından sonra sahədən çıxış və daxili iqtisadi sahənin müdaxiləsi nəticəsində Keynesian modeli klassik liberal zehniyyət kimi meydana çıxdı. Bu müdaxiləçi və təşkilatçı quruluş Fordist həvəsini səciyyələndirən kütləvi istehsalın kütləvi tələbi üçün uyğun zəmin yaratmışdır. Bu dövrdə cəmiyyətin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş anlayışı bunu dəstəkləmiş, iqtisadiyyatın rifah səviyyəsini yüksəltmişdir. Bununla, bu artımın və rifahın davamlılığını təmin etmək üçün xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra kapitalizm sisteminin və ya mühitin artan sabitliyi nəzərə alınmalıdır. 1970-ci illərə doğru bazara yeni aktyorların daxil edilməsi. Bundan əlavə, böyük bir rəddilik olan bu sistem, 1970-ci illərdə ortaya çıxan nef bölgəsindən də təsirlənmiş və bəzi aktyorlar və ya qeyri-iradi alətlər tərəfindən necə incidiləcəyi sualını gündəmə gətirmişdir. bu bohran döymələrinin başlanğıc nöqtəsi idi. Əslində, əvvəllər Çikaqo Mektəbi kimi tanınan bu post-Fordist istehsal modelinin tədricən kök salması və onun rolunun kök salmağa başladığı fikri. Bu istiqamətdə biz dəmirçinin qanuni və yalnız özbaşına olmasını istəyirik, əslində biz

bu çevik aqlomerasiya üçün münasib zəmin hazırlamışığı və burjuaziyaya yaxın olan kapitalist ordusundan istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ABŞ-ın bu müdaxilələri prosesi, 1893-cü ildə Havay adalarında hakimiyyətə gələn administrasiyanın Amerika şirkətlərinin, xüsusilə də şəkər istehsalında iqtisadi qurumların üstünlük təşkil etdiyi sektorların milliləşdirilməsi siyasəti ABŞ-ın faktiki müdaxiləsini gətirdi. bu ölkəyə ilhaq edilərək öz dövlətlərindən birinə çevrilməsi ilə nəticələndi. Növbəti dövrdə ABŞ bu alətdən, yəni faktiki hərbi müdaxilələrlə öz maraqlarını qorumaq kontekstində başqa ölkələrin müstəqilliyini və azadlığını görməzliyə vuraraq, öz kapitalist maraqları istiqamətində hərəkət edəcək. Bu kontekstdə “qabaqcıl irqlərin dünyanı sivilizasiya öhdəliyi” çərçivəsində edilən, lakin yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə uyğun olaraq edilən müdaxilələr, zərurətə uyğun olaraq prosesdə şəklini dəyişmişdir. Bu forma dəyişikliyinə səbəbi sistemi balanslaşdırmaq üçün bəzi alternativ sistemlərin ortaya çıxması idi. Xüsusilə, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ortaya çıxan ikiqütblü sistem ABŞ-ın əvvəlki dövrlərlə müqayisədə aktual müdaxilələrini siyasi çevrilişlər yaradaraq həyata keçirdiyi hərəkətlərə çevirdi. Buna çoxlu misallar olsa da, bu kontekstdə misal olaraq 1973-cü ildə Çilidəki çevrilişi göstərə bilərik. Əslində burada da sistem eyni şəkildə işləyirdi, lakin bu dəfə planın fəaliyyətinə uyğun olaraq müvafiq siyasi-ictimai mühitin yaradılması, qara təbliğat və maddi həvəsləndirmə yolu ilə ictimai rəy yaratmağa çalışıldı. ölkənin öz-özünü idarə edə bilməyəcəyi fikri üstünlük təşkil etməyə çalışılmış və ordunun hakimiyyəti ələ keçirməsi (çevriliş) nəticəsində sistemin eyni şəkildə işlədiyini ortaya çıxmışdır. Və unutmamaq olmasın ki, ABŞ-ın devirdiyi əksər ölkələrin qiymətli resursları var. Çili də istisna deyildi.

Şok və İmkansızlıqdan Qaçınılmazlığa

Kapitalizmin istifadə etdiyi alətlər kontekstində və yenə Çili nümunəsi ilə görürük ki, bu sistemin istədiyi sistemi qurmaq və ya mövcud sistemi yeni üsullar çərçivəsində islahat etmək üçün böhranlardan istifadə etmək adi bir vasitədir. . Çilidə olduğu kimi, ölkədə həyata keçirilən çevriliş prosesin tək cə sonu deyil, başlanğıcıdır. Çünki o, hazırda icra mərhələsindədir. Həyata keçiriləcək (neoliberal siyasətlər, sənaye, kənd təsərrüfatı və s.) bir çox sahədə rəqabət apara bilməyən iqtisadiyyatın qapılarının

beynəlxalq bazarlara açılması, özəlləşdirmələr, dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun minimuma endirilməsi cəhdləri həddindən artıq xarici kapital axını (sərbəst çıxış imkanı) yaradır. Bunları tez bir zamanda həyata keçirmək üçün istifadə edilən vasitə süni böhranların yaradılmasıdır. Burada böhran dedikdə hərbi, siyasi, iqtisadi və sosial böhranlar nəzərdə tutulur.

Bu böhranlar nəticəsində ortaya çıxan “şok” vəziyyət əslində böhrandan daha çox hədəflənən vəziyyətdir. Çünki bu şok vəziyyət kapitalist nizam-intizam qurucularının bu ölkələrdə həyata keçirəcəkləri öz gündəmləri üçün uyğun zəmin hazırlamağa və ya bu iqtisadi gündəmi həyata keçirəcək ölkələri məcbur etməyə imkan verəcək. N. Klein bu şok vəziyyəti uzun-uzadı təhlil etdiyi kitabında bu vəziyyəti ən yaxşı şəkildə ifadə edən mətnin Fridman tərəfindən yazıldığını bildirmişdir. Bu mətnə o, şok vəziyyəti və bu vəziyyətdə nə edilməli olduğunu da belə ifadə edib: “Real dəyişiklik ancaq (real və ya hiss olunan) böhran yaradır. Böhran baş verdikdə, görülən tədbirlər onu əhatə edən düşüncələrdən asılıdır. Hesab edirəm ki, bizim əsas vəzifəmiz mövcud siyasətə alternativlər hazırlamaq, siyasi cəhətdən qeyri-mümkün olan yenidən siyasi labüd olana qədər onları hazır vəziyyətdə saxlamaqdır”. Burada, bu qeyri-mümkün şeylərin qaçınılmaz şəkildə tətbiq olunduğu şok vəziyyətindən əvvəl və sonra, bu nöqtəyə qədər izah etməyə çalışdığımız bir çox vasitə istifadə olunur və üsullar qurulur.

Kapitalizmin əksi

Kapitalist təşkilatının və istehsal üsulunun yaranması və inkişafı prosesində bu prosesin təbii nəticəsi kimi şəxsiyyət, cəmiyyət; yaratdıqları şəhərlər, metropoliyalar; onlarda baş verən memarlıq, incəsənət və s. elementləri dəyişdirilmiş və ya buna məcbur edilmişdir.

Əvvəla, bu istehsal və istehlak sisteminin fərd və cəmiyyətə təsiri Marks və Engelsin 1948-ci ildə yazdığı “Kommunist Manifesti”ndə gözəl təsvir edilmişdir:

Bu baxımdan kapitalizmin sənaye, texnoloji və s. Onun tarlalarda etdiyi istehsal inqilabları, bu inqilabların ehtiyac duyduğu kütləvi istehsal üsulları, bu üsulların işığında əlində olması lazım olan işçi kütləsi və uzun iş saatları ənənəvi ictimai quruluşları kökündən dəyişdirdi. Bu dəyişikliyin və ya metamorfozun ən radikal formalarının meydana çıxdığı illərdə (1770) yazılmağa başlanan və yalnız 1831-ci ildə

tamamlanan Hötenin Faust əsəri bu vəziyyəti təsəvvür etməkdə tarix boyu müxtəlif aspektlərdən işlənmişdir. Lakin bu yanaşmada əsas çıxış və təxəyyül həmişə bu olmuşdur; Faustun özünəməxsus dinamik və son dərəcə təlatümlü həyatı öz ağına və enerjisinə “idarəsini itirməsindən” sonra faciə və ya komediya yaranır. Bu vəziyyət kapitalizmin xarakterinə uyğundur. Yaratdığı istehsal modelinə görə cəmiyyət və fərd üzərində nəzarəti onu müəyyən həyat və yaşayış tərzinə məhkum etmişdir.

Bununla belə, istehsal və texnologiyada baş verən dəyişikliklər fərqli strukturlaşmaya səbəb olmuşdur. 18-ci əsr və 19-cu əsrin əvvəlləri ilə birlikdə istehsalın artması istehlakın artmasına səbəb olmalı idi. Bu, şəhərlərdə istehlakı artıracaq məkanların yaradılması ilə bağlı idi. Bu vəziyyət böyük geniş bulvarların, yolların, prospektlərin salınması prosesini özü ilə gətirdi. Lakin bu vəziyyət yuxarıda adı çəkilən fəhlə və ya onilliklər əvvəl şəhərə sürgün edilmiş məzlum təbəqənin öz utopiyaları ilə üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Yaradılan bu sürətli, dinamik və təlatümlü dünya keçmişdən hər şeyi silib yenilərini tikərkən, bu quruculuq prosesinin yaratdığı yenilər, yəni bulvarlar, məhəllələr, prospektlər və küçələr fərdlərin, yəni fəhlələrin və kapitalistlərin qarşılıqlı əlaqədə olmasına səbəb oldu. Bu kontekstdə ortaya çıxan bərabərsizlik kapitalizmin yaratdığı və istehlakı artırmağı hədəflədiyi kommunikasiya kanalları ilə etirazlara və mütəşəkkil müxalifətə zəmin hazırlamışdır.

Hötenin “Faust” əsərində olduğu kimi, kapitalizm üzərində nəzarətin itirilməsi onu urbanizmə, sosial və bədii memarlığa gətirib çıxardı ki, bu da xüsusilə 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən tətbiq olunan və ya hiss olunan, nəzarət və kondisionerin ilkin şərtlər olduğu yerdir. O, hərəkəti, nəzarəti, ünsiyyəti və anlaşmanı məhdudlaşdıran magistral yollar (ünsiyyət fəhlə sinfi arasında ünsiyyət deməkdir), iş mərkəzləri yaradacaq böyük göydələnlər və durğunluğu təmsil edən məhəllə kimi bəzi şeylərin yerinə səpələnmiş şəhərətrafi ərazilər inşa etdi.

Daim keçmişdən qopan və dəyişikliyə ayaq uydurmağa çalışan insan davamlı istehlaka məhkum olur. Bu proses zamanı insanların həbs olunduqları zindanlarda yaşayarkən şükür mənbəyi olması lazım olduğu vurğulanıb. Onun inqilabi inkişafın məhsulu kimi yaratdığı alətlər və tələblər, məsələn, 1960-cı illərdən sonra dünyada inkişaf edən vizual media şəxsiyyəti bu sistemin işləməsi üçün lazım olan yola aparırdı.

Huxley utopik təxəyyüldə qeyd etdiyi kimi, “Cəsur Yeni Dünya” adlandırır; fərd kapitalist dünyasındakı maraqlarına və davamlılığına uyğun olaraq “inkubasiya” prosesinin məhsulu kimi etməli olduğu işlərə uyğun olaraq “şərtləşir”; Bu şərtlənmə nəticəsində kapitalist sisteminin əldə etmək istədiyi sabitlik və sistemə xas kimlik ortaya çıxmışdır. Oruellin başqa bir utopik təxəyyüllə qələmə aldığı 1984-cü ildəki əsərində “böyük qardaş” obrazında da bu məqsədlə əldə olunması arzulanan sabitliyi və davamlılığı görürük. “Böyük qardaş”ın təbiəti və onun həm partiya, həm də buna görə də dövlət lideri kimi mövqeyi bizə kapitalizmin şərtləndirici, nəzarətedici aspektini kökündən təsəvvür etməyə kömək edə bilər. Orada deyilənlər: Müharibə sülh, azadlığın köləlik, cəhalətin güc olduğunu fərdlərin şərtləndirilməsidir. Bu istiqamətdə yaradılmış və fərdləri buna məcbur edən və mövqeləndirən bu sistem, böyük qardaşın “böyük gözü” ilə izlənilməyi kimi, kapitalizm də dəyərləri həyata keçirərək, bu avtoritar, faşist hökumətlərə xas olan xüsusiyyətlərdən istifadə edir. bu xüsusiyyətlərin mahiyyətini təşkil edən, onları üstüörtülü və gizli vasitələrlə reallaşdırmaqla. Misal üçün; Vizual yayım və mətbuat orqanlarının inkişafı ilə fərqli ölçülər alan reklam sektoru, mövcud olmayan ehtiyacın və dolayısı ilə istehlakın yaradılmasını təmin edərkən, digər tərəfdən, istehlakın davamlılığı üçün zəruri olan istehlaka nəzarəti təmin edir. kapitalizm. Halbuki şəhərlərdə insanların həbs olunduğu yerlər forma və məkan baxımından onların məsuliyyətsiz istehlakını, düşünməməyi, sorğu-sual etməyi vərdişə və ya xarakterinin bir hissəsinə çevirməsinə səbəb olmuşdur. İndi bu məqamda olduqca ironik və diqqətəlayiq bir sual ortaya çıxır; bərabərlik, azadlıq və s. Onun konsepsiyalara zidd olaraq yaratdığı bu istehsalın, həm də bunun nəticəsində yaranan siyasi-ictimai sistemin “böyük qardaş”ın hakim olduğu avtoritar, nəzarət və sabitliksevər zehniyyətdən nə fərqi var? Düşünürəm ki, fərq yalnız sistemin qablaşdırılmasındadır.

Kapitalizmin qiymətləndirilməsi:

Kapitalizmin nə olduğunu anlamaq üçün tətbiq etdiyimiz tarixi proses təhlili, bu proses təhlili çərçivəsində onun istifadə etdiyi üsullar, alətlər və əks etdirmələr onun xarakterini göstərməyə kömək etdi. Bu təhlil zamanı biz görürük ki, kapitalizm davamlı dəyişməyə və məhvə və yenidən qurulmağa əsaslanan bir sistemdir. Bu

xarakterin tələbi olaraq kapitalın toplanması və əmək bölgüsü prosesində bütün fundamental faktların kommersionlaşdırıldığını və istismar edildiyini görürük. Birinci mərhələdə öz torpağından və özünə hakimliyindən qoparıb sahibsizlənən fərdin, daha sonra bu sistem daxilində istismarının şahidi oluruq. Bu vəziyyət tarix boyu dəyişikliklərə məruz qalsa da, ilkin vəziyyətindən fərqli bir quruluşa malik olmamışdır. Bundan əlavə, indiki dövrə yaxınlaşdıqca, bu vəziyyət bir sosial və siyasi mühəndislik tərəfindən dəstəklənmiş və bu kontekstdə özünün qorunma mexanizmləri yaradılmışdır.

Kapitalizmi izah edərkən istifadə etdiyimiz marksist paradıqmaya qarşı iqtisadi reduksiyaçı olduğuna dair tənqidlərə qarşı bu sistemin iqtisadi əsaslarla yanaşı, siyasi, sosial və bir çox sahələrinin təhlil edilərək şərh edildiyi açıq şəkildə ortaya çıxdı. Bütün bunların işığında nəticədə veriləcək tərifi(lər) aşağıdakı kimidir:

Hər şeydən əvvəl Kapitalizm və onu təşkil edən aktyorlar; Biz onu mərkəzçi və bu çərçivədə idarə edən, toplayan, ekspansionist, inqilabçı və müstəmləkəçi kimi təyin edə bilərik. Bu kontekstdə istehsal vasitələrinə sahib olan kapitalistlərdən və bu istehsal vasitələrindən sahiblərinin xeyrinə istifadə edən işçilərdən ibarət olan Kapitalizm, kapitalın yığılması, əmək, əmək bölgüsü və əmtəə kimi bəzi hadisələri müəyyən edir. Başqa bir baxımdan, təbiətinə görə malik olduğu genişlənmə və ya genişlənmə xarakterinə uyğun olaraq, xarakterinin bir hissəsini təşkil edən çatışmazlıqlar səbəbindən daim yenilənməyə ehtiyacı olan, siyasi və ictimai quruluşlar üzərində tənzimləmələr edən kapitalizm bu istiqamətdə və bütün bunlar üçün müxtəlif qanuni qeyri-qanuni vasitələrdən istifadə edən iqtisadi sistemdir.

Nəhayət, Kapitalizm öz davamlılığını və yığılmasını təmin etmək üçün istifadə etdiyi alətlərə nəzarət, təzyiq kimi alətlər əlavə edərək fərdi, cəmiyyəti və onların yaşadıkları məkanları tənzimləyən sosial, iqtisadi və siyasi mühəndislikdir.
(M.A.MANNAN)

2.3 İslam iqtisadiyyatı və onun kapitalizmlə qısa qarşılaşdırılmalı təhlili

Kapitalizm iqtisadi bərabərsizlik, ətraf mühitin deqradasiyası və sosial ədalətsizlik yaratdığına görə tənqid edilir. Tərəfdarlar bunun innovasiya, sahibkarlıq və iqtisadi artım üçün imkanlar yaratdığını iddia edirlər. Kapitalizm sənaye inqilabından bəri dünyanın bir çox ölkələrində, xüsusən də Qərbdə dominant iqtisadi sistem olmuşdur.

İslam iqtisadiyyatı isə əsrlər boyu bütün ilhamını Qurandan almışdır. İslam iqtisadiyyatı bir çox fərqli mədəniyyət və sivilizasiyalarda fərqli təcrübələrdə özünü göstərsə də, ümumi bir bütövlük və ardıcılıq nümayiş etdirmişdir.

İslam iqtisadiyyatının azad kapitalizm olub-olmaması ilə bağlı müzakirələr son illərdə intensivləşib. Kapitalizmin xüsusiyyətləri ilə İslam iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri bəzən bir-birinə paralel olur, bəzən də aralarında fərqliliklər olur. Bu xüsusiyyətlər hər iki sistemin insan və cəmiyyətə baxışı ilə birlikdə bəzən oxşar, bəzən də fərqlidir.

Tədqiqatda hər iki sistemin xüsusiyyətləri təfərrüatlı şəkildə vurğulanaraq, bir-birləri arasındakı harmoniya və təzadlar üzə çıxarılmışdır və ümumilikdə “İslam iqtisadiyyatı kapitalizmlə enidirmi?” sualına cavab axtarılıb.

Kapitalizm mahiyyət etibarını ilə özəl sahibkarlığa və azad rəqabətə əsaslanan sistemdir ki, burada resursların bölüşdürülməsində qiymət mexanizmi üstünlük təşkil edir, dövlət müdaxilələri isə minimuma endirilir, dövlət sektorunun ÜDM-də payı azalır və dövlət investisiyaları daha çox infraquruluşa yönəldilir. 1980-ci illər dövlət siyasətinin Keynsçi yanaşmadan kapitalizmə əsaslanan yanaşmalara keçdiyi illər idi. Siyasi rejimlərdən və sosial-iqtisadi inkişaflarından asılı olmayaraq, bir çox ölkələr dövlət sektorunu azaltmaq və bazar iqtisadiyyatını gücləndirmək üçün tədbirlər görmüşlər. David Hume iddia edirdi ki, buna səbəb fərdi mənfəət güdülmesidir, kortəbii nizam ən ədalətli nizamdır və dövlət heç vaxt ona qarışmamalıdır, azadlıq insan təbiətinə aiddir. Adam Smitin insanların öz maraqlarını güdərək ictimai marağı artırması, təbii nizamın ən azad nizam olması, dövlətin daxili və xarici təhlükəsizlik vəzifələrindən başqa heç bir işə qarışmaması haqqında fikrini müdafiə etmişdir.

Benjamin Konstant isə mətbuatda, dində, iqtisadiyyatda, mülkiyyətdə maksimum azadlığın tərəfdarı olduğunu bildirirdi. Aleksis de Tokvil də liberalizm və demokratiyanı müəyyən etmiş və onları bir-biri üçün əvəzolunmaz şərtlər kimi göstərmiş, tarixin məqsədinin azadlıq və bərabərliyi həyata keçirmək olduğunu irəli sürmüş, liberalizmin bu gün başa düşülən əsas prinsiplərinin aydınlaşdırılmasına öz töhfəsini vermişdir.

Bazar iqtisadiyyatında iki əsas element; Sistemin kortəbii işlədiyini ifadə etmək üçün "buraxın etsinlər" və "görünməz əl" nəzəriyyələri işlənilib hazırlanmışdır. Sistemin əsas hərəkətverici qüvvəsi alqı-satqı etmək istəyənlərin qarşılıqlı hərəkətləri nəticəsində meydana çıxan qiymət sistemidir. Bazar sistemi ümumi maraqlara deyil, hər bir fərdin qarşılıqlı maraqlarının uzlaşdırılmasına əsaslanır. Azad bazar iqtisadiyyatını daha yaxşı başa düşmək üçün M. Umer Çapranın fərqli nöqtəyindən nəzərdən aşağıdakı tərifini vacibdir; “Bazar sistemi sosial sülhdən asılı olaraq öz maraqlarını qorumaq üçün bazar qüvvələrinin yetərli olduğunu iddia edərək mühüm mənəvi məsələlərdən və sosial-iqtisadi ədalətdən qaçır”

Kapitalizmin qısa xüsusiyyətləri:

1. Kapitalizmdə Şəxsi Mülkiyyət Hüquqları

Kapitalizmin birinci xüsusiyyəti cəmiyyətdəki maddi sərvətlərdir. Bunlara fərdi şəxslərin və onların yaratdığı özəl ortaqlıqların və təşkilatların mülkiyyətində daxildir. Xüsusi mülkiyyət hüquqları əmlak sahibinə ictimai mənafeyə zidd olmamaq şərti ilə maddi sərvətlərdən istifadə etmək və ona nəzarət etmək hüququ verir. Xüsusi mülkiyyətin tərkib hissəsi və rəsəlik hüququdur.

Kapitalizm istehsal vasitələrinin xüsusi mülkiyyətində olan ictimai əmək bölgüsü sistemidir. Mülkiyyət hüquqları ilə birlikdə bütün fərdi hüquqları tanıyan, bütün əmlakın ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən paylaşıldığı bir sistemdir. Xüsusi mülkiyyət olmayan sistem kapitalizm deyildir.

Kapitalizmdə müəssisə və seçim azadlığı

Bazarda azadlıq o deməkdir ki, fərdlərin və özəl firmaların bazar mexanizmi vasitəsilə istədikləri seçimləri etmək imkanı var. Müəssisə azadlığı o deməkdir ki, firma resurslardan istifadə edərək əmtəə istehsal edib satmaq üçün istədiyi kimi edə

bilər və bu hüquq hökumət və ya digər firmalar tərəfindən maneə törədilmir. Seçim azadlığı istehlakçıların resurslardan və onlardan əldə etdikləri gəlirdən istədikləri kimi istifadə etmək hüququdur. Bu azadlıqların tərkib hissəsi müqavilə bağlamaq və tərəfdaşlıq yaratmaq azadlığıdır.

İnsanın kənardan heç bir müdaxiləyə məruz qalmadan hərəkət edə biləcəyi sahə nə qədər geniş olarsa, onun azadlığı da bir o qədər geniş olar. Azadlıqda əsas odur ki, fərd üçün nəsə təmin etmək yox, onun xarici məcburiyyət və təzyiqlərə məruz qalmamasını təmin etməkdir.

Liberalizmə görə, fərdin azadlığına ən böyük təhlükə dövlətdir. Dövlətin fərdlərin azadlığını heçə sayan, məhv edən despot olmasının qarşısı alınmalıdır. Bunun yolu dövlətin fərd üçün mövcud olduğuna inanmaq və onu məhdudlaşdırmaqdır. Nə insanların, nə dinlərin, nə də dövlətin - insanların mülkiyyətinə və vətəndaş hüquqlarına qəsd etmək səlahiyyəti yoxdur.

Kapitalizmdə, Şəxsi maraq Mənfəət hər bir iqtisadi vahidin öz mənafeyini nəzərə almasıdır, yəni hər bir istehlakçı və istehsalçı müvafiq olaraq maksimum fayda və maksimum mənfəət əldə etməyi hədəfləyir. Kapitalist sistemində hər bir qərar vahidi öz xeyrinə olanın maksimumuna nail olmağa çalışır. Şəxsi maraq sahibkarlıq və seçim azadlığının məqsədini müəyyənləşdirir, həmçinin zərər çəkən istehsalçıların müflis olma ehtimalını ehtiva edir.

Liberal düşüncə fərdiyyətçilik anlayışından başlayaraq, “ictimai rifah”, “cəmiyyətin yaxşılığı”, “ümumi rifah” kimi sosial bütövlüklərə aid edilən məqsədləri rədd edir. Fərdlərin öz şəxsi maraqlarından başqa onlardan üstün olan “ümumi maraqlar” toplusunun olmasını qəbul etmir. Fərddən cəmiyyətin xeyrinə istifadə etmək onu alət kimi qəbul etmək deməkdir. Önəmli olan fərdlərin maraqlarıdır. Fərdlərin maraqlarından ictimai maraq yaranacaq. Fərd iqtisadi cəhətdən öz mənafeyinə uyğun hərəkət edə bilən “homo ekonomikus”, həqiqəti və reallığı tapıb ayırd edə bilən rəşional, siyasi və sosial hərəkətlərindən istifadə edərək, öz dövlətinə xidmət edəcək “utilitar insan”dır.

Maks Weberə görə; Kapitalist iqtisadi sistemində insanların özlərini pul qazanmaq istəyinə həsr etmələri lazımdır. Həm kapitalizmin, həm də marksizmin

əsasını təşkil edən Qərb iqtisadi nəzəriyyəsində nəzərdən keçirilən insan modeli “iqtisadi insan”dır. Bu insan tipi Qərbin intibahı ilə başlayan, rasionalist, rasion və dünyəvi mühitdə ortaya çıxan, robot kimi fəaliyyət göstərən, atdığı hər addımda maraqlarını maksimuma çatdırmaq istəyən insan modelidir.

Azad Bazar İqtisadiyyatında Bazar Mexanizmi və Rəqabət, Bazar mexanizmində alınıb satılan hər şeyin qiyməti (gəlişi) var və hər bir qərar vahidi qiymətlərin rəhbərliyi altında öz xeyrinə olandan maksimumunu almağa çalışır. Bazar mexanizmi sahibkarlıq və seçim azadlığından şəxsi maraqları üçün istifadə edən iqtisadi qərar bölmələrinin fəaliyyətini qiymətlər vasitəsilə əlaqələndirir.

Bazar iqtisadiyyatının azadlığı təmin etdiyi element rəqabətdir. Rəqabət sistemində işçi istənilən işdə işləyə bilər, istehlakçı isə istənilən yerdən alış-veriş edə bilər. Heç kim başqasından kömək ummaq, qorxmaq vəziyyətinə düşmür. Bazar mexanizmi hər bir insana sonsuz imkanlar təqdim edərək fərdləri azad edir. Əgər dövlət iqtisadi həyata nəzarət etsəydi, iqtisadiyyatın hər bir sahəsinə nəzarət etmək imkanı olardı. Odur ki, siyasi azadlıq və iqtisadi azadlıq bir-biri ilə iç-içədir və ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilə bilməz. İqtisadi azadlıq olmayan yerdə siyasi azadlıq da yoxdur.

Bazar kapitalizminin ən təsirli həll yollarını istehsal etdiyi inancına əsaslanan məhdud hökumət, hökumətin iqtisadi həyata müdaxilə edərək kapitalizmin effektivliyini azaltmaq əvəzinə, əsas hüquq və azadlıqları və rəqabəti qorumaq və inkişaf etdirmək üçün hüquqi və institusional tənzimləmələr etməlidir. Dövlət təbii nizamı qarışmamalıdır. İnsanlar arasında süni məsuliyyət və münasibətlər qurmaq cəmiyyəti təhrif edir. Dövlət xalqın təbii nizamını qorumaq üçün mövcuddur. Heç kim digərini bir şey etməyə məcbur edə bilməz. Bazar nizamının fəaliyyətində məcburiyyətin yeri yoxdur. Dövlətin vəzifəsi bu bazarda fəaliyyətə qarışmaq deyil, onu qorumaq və düzgün fəaliyyət göstərməsinə ziyan vuran hərəkətlərin qarşısını almaqdır. Dövlət bu bazarda təhlükəsizliyi təmin etməlidir.

Alimlərin ümumiləşdirdiyi liberal anlayış “dövlət öz hakimiyyətini qərəzsiz və vicdanla, öz iradəsi ilə deyil, xalqa məlum olan, məqsədi xalqın sülhü, təhlükəsizliyi və rifahından başqa bir şey olmayan qanunlar əsasında istifadə etməlidir. Bu, dövlətin

cəmiyyəti alətə çevirmək səlahiyyətinin bir məqsəd kimi rədd edilməsidir. Çünki, ictimai müqavilə ilə qurulan dövlət “hər kəsin azadlığını və mülkiyyətini daha yaxşı qorumaq üçün yaradıldığına görə, cəmiyyətin və ya onlarla qanunverici orqanın təsir sferasının müstəvidən kənara çıxacağını düşünmək olmaz.

Sosial faydalılıq nəzəriyyəsini öz nəzəriyyəsinin mərkəzinə qoyan Bentam dövlətin cəmiyyətə hər hansı müdaxiləsinin sosial xoşbəxtliyi pozacağını düşünür. Əsas odur ki, fərdin xoşbəxtliyini təmin etsin, bunun üçün dövlət yalnız təhlükəsiz mühitin yaradılmasına cavabdehdir. Dövlətin məqsədi fərdin mənfəətini müəyyən etmək deyil, ona xidmət etməkdir. Smit bunu təbii bir azadlıq sistemi kimi qurdu və fərdlər öz maraqlarına uyğun hərəkət etdikdə, sosial maraq görünməz bir əl varmış kimi zirvəyə qalxacağını müdafiə etdi. Digər liberal mütəfəkkir Spenser deyir ki, dövlətin bu təbii azadlıq nizamının axınına, fərdlərin həyatına müdaxiləsi bir dəfə özünü qidalandırmaq və böyümək prosesinə çevriləcək və sonda insanları köləliyə aparacaq. Dövlətin vəzifəsi bizim qaydaları dəyişdirə biləcəyimiz vasitələri təmin etmək, qaydalar arasındakı fərqləri yumuşatmaq, əməl etməyənləri cəzalandırmaqdır. İnsanların azadlıqları ziddiyyət təşkil edə bilər və bu münaqişədə arbitrajı dövlət öz üzərinə götürür.

III. İSLAM İQTİSADİYYATI

İslam İqtisadiyyatı əsasən Qurana əsaslanır. İslam iqtisadiyyatı da hüquq kimi çevikliyə malikdir. Buna görə də İslam iqtisadiyyatında üsul əsasən vəhydən irəli gələn prinsiplərə əsaslanırsa da, zamana və məkana görə tətbiqlər müxtəlifdir. İslam iqtisadiyyatının prinsipləridə istifadə hüququna əsaslanır. Bu prinsipləri israfçılığın aradan qaldırılması, iqtisadi və siyasi müstəqilliyin təmin edilməsi, mülkiyyətin, sosial ədalətin və rifahın genişləndirilməsi kimi ümumiləşdirmək olar. İstənilən sistem kimi İslam da tarazlıq ideyasına əsaslanır. Bu tarazlığın 3 cəhəti var: kainatın tarazlığı, insanın tarazlığı və cəmiyyətin tarazlığı.

İnsan çalışmalıdır ki, öz davranışına ibadət xüsusiyyətlərini versin. İslam iqtisadiyyatının təcrübə mühiti hətta ibadətin ticarətə çevrilməsi deyil, ticarətin ibadət keyfiyyətini qazana biləcəyi bir mühitdir. İnsan ehtiraslarına təslim olub maddi meyllərinə təslim olmamalı və məqsədini unutmamalıdır. İqtisadi fəaliyyət insanların

“Allahı zikr etmək, namaz qılmaq və zəkat verməkdən” (Ən-Nur 24/38) mane olmamalıdır. İslam prinsipləri və əməlləri həm öz daxilində, həm də bir-biri ilə harmoniya və bütövlük nümayiş etdirir. Əxlaq, hüquq və iqtisadiyyat vəhdətdə bir-birindən ayrılmazdır. Cəmiyyətin tarazlığını ədalət anlayışı ilə izah etmək olar. Ədalət hərfi mənada tarazlıq deməkdir. İnsana aid olan ayıqlıq anlayışı da eyni kökdən gəlir. O halda İslam iqtisadiyyatının cəmiyyətlə bağlı müddəalarını sosial ədalət kimi ifadə etmək olar. Sosial ədalətin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakılar təmin edilməlidir; israfçılığın aradan qaldırılması, gəlirin ədalətli bölüşdürülməsi, sərvətin və əmlakın yayılması, iqtisadi müstəqilliyin və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi.

A. İslam iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri:

1. İslam İqtisadiyyatında Şəxsi Mülkiyyət

İslamda mülkün əsl sahibi insan deyil, Allahdır. İnsanların malı Allahın mülkündən yararır. Qulunun əlində olan mülk sınaq vasitəsidir və xüsusi mülkiyyət ictimai mənafeələrə zidd olmamalıdır. İslamın insan və əşya anlayışı və mülkiyyət anlayışı kapitalizm və kommunizmdən tamamilə fərqlidir. İslam istər insanlara, istərsə də əşyalara baxmasından asılı olmayaraq, insanı və əşyaları yaradan Allahı heç vaxt unutmur. Mütləq mənada həm əşyalar, həm də insanlar Ona məxsusdur. Bu səbəbdən əşyaların haqqı var, başqalarının da haqqı var, cəmiyyətin də haqqı var. İslam insana mülkiyyət hüququ verib, lakin bu haqdan da üstünü Allahın haqıdır.. İslamda mülkün mahiyyəti Quranda belə açıqlanır: “Göylərdə və yerdə nə varsa, Allaha məxsusdur”. (2/284). Buna görə də, kainatdakı hər şey Allaha məxsusdur, lakin O, insanlara bəzi məqamlarda ixtiyar verib ki, ondan məqsədə uyğun şəkildə faydalansınlar. Beləliklə, insan bu şeylərdən istədiyi kimi həzz almaqda tam sərbəst hərəkət edə bilməz. Onun mal-dövlət üzərində ixtiyar gücü sonsuz deyil.

İslam ilk növbədə mülkün əsası kimi əməyi ön plana çəkir. Kapital və torpaq kimi digər istehsal amillərinin məhsullarının fərdə məxsus olması yalnız onun əməyi ilə təmin olunduğu halda mümkündür. Şəxsi mülkiyyət sosial maraqlarla ziddiyyət təşkil etməməli olduğundan, enerji resurslarına, mədənlərə və iri kənd təsərrüfatı torpaqlarına dövlət mülkiyyəti nəzərdə tutulur. İslamın malı qorumaq prinsipi həm malı hücumlardan qorumaq, həm də onu israf edib məhv etməkdən çəkindirmək deməkdir.

Şəxsi mülkiyyətin genişləndirilməsi və onun müəyyən əllərdə cəmləşməsinin qarşısının alınması da İslam iqtisadiyyatının ən mühüm hədəflərindən biridir. Bu səbəbdən miras mümkün qədər çox qohum arasında bölünür. Qənimətin dövlətlə döyüşçülər arasında bölüşdürülməsi həm şəxsi, həm də dövlət mülkiyyətinin qəbul edilməsi deməkdir.

İslamda cəmiyyət və insan elə bir hüquq balansındadır ki, biri digərinə zülm etməsin. Kommunistlərdə fərd cəmiyyət üçün, kapitalizmdə cəmiyyət fərd üçün qurban verilir. İslam dini tarazlıq yaratmaq və şəxsiyyəti cəmiyyətə qarşı qorumaq üçün ona digər hüquqlarla yanaşı mülkiyyət hüququ da vermiş, digər tərəfdən bu hüququn düzgün əldə edilməsində və istifadəsində bir çox şərtlər və məhdudiyyətlər qoymuşdur. Həmçinin burada cəmiyyəti qorumaq və cəmiyyəti tamamilə passiv bir cəmiyyət olaraq tərk edilmədiyi də bariz bir həqiqətdir.

Kapitalizm nəzəriyyəsi hər hansı bir hüququn iqtisadi resursların mənbəyinin, auditoriyasının və keyfiyyətinin mərkəzində şəxsiyyəti görürsə, İslam bazarı nəzəriyyəsi mülkiyyət hüquqlarını unikal ilahi ədalətdə iqtisadi resursların “paylaşmasında” görür. Nəticə etibarilə, mülkiyyət hüquqlarına alternativ kimi bu konseptuallaşdırma ilə İslam iqtisadiyyatı ənənəvi iqtisadiyyata alternativ olaraq bazar nəzəriyyəsini təbliğ edir. Qərb iqtisadi nəzəriyyəsinin iqtisadi subyektlər arasında rəqabət fərziyyəsinə baxmayaraq, İslam mülkiyyət hüquqları insanlara ədalətli şəkildə bölüşdürüləcək “bölünmüş” ədalətin “zərrələri” kimi deyil, insanların iqtisadi münasibətləri paylaşaraq iştirak etdiyi həqiqi ədalətin “payları” kimi yanaşır. Bu, maliyyədən daha çox real iqtisadiyyatı təşviq edən, ədalətsiz mənfəətdən (riba), əsassız riskin əksinə, aktivə əsaslanan və investisiyaya, yeniliyə meyilli bazar nəzəriyyəsini yaradır.

İslam İqtisadiyyatında Müəssisə və Seçim Azadlığı:

“İslam iqtisadiyyatı” əsasən fərdi mənfəətə deyil, ictimai mənfəəti ön plana çıxarır. Yalnızca öz mənafeyini üstün tutan insan tipi İslama yaddır. Əks halda, dövlət istehsal sahəsində istehsalçı yox, təşkilatçı ola bilər. Bu kontekstdə o, fərdi və özəl müəssisələrə maneə və ya rəqib deyil. Halbuki İslamın insandan istədiyi şey iman etdikdən sonra maddənin müvəqqəti görünüşünə qapılmadan həyatı yaşamaqdır.

Müsəlmanları iqtisadi həyata sövq edən sahibkar zehniyyətində ehtiras və hərisliyə yer olmamalıdır.

İqtisadi həyatda nəyi edib nəyi etməməyə qərar verən, alternativlər arasında seçim edən, cəhd edən, istehsal edən və istehlak edən şəxsdir. Ona görə də hər bir iqtisadi sistemin insan anlayışı var. İslamda da insan öz iradəsi ilə qərar qəbul edən, onları həyata keçirən, yerinə yetirən və etdiyi işlərdən məsul olan yeganə varlıq olduğu üçün ona böyük əhəmiyyət verilir. İslamın ən mühüm hədəflərindən biri insanlara tək-cə iqtisadiyyat sahəsində deyil, həm də fərdi və ictimai həyatın bütün sahələrində ən uyğun olanı qərar vermə və etmə xüsusiyyətlərini verməkdir.

İnsanlar pullarını hara xərcləyiciyi və sahibkarlar resurslarını hansı sektorlara yatıracağı mövzularında azaddırlar. İslamın seçimi xalqın öhdəsinə buraxmışdır; yəni insanlar öz pullarına və öz resurslarına nəzarət edirlər. Rəqabət də qanunidir; bazara giriş qadağan edilmir. Hakimiyyət orqanları tərəfindən qiymətlərin müəyyən edilməsi və ya dondurulması Peyğəmbərin özünün qarşı çıxdığı və icazə vermədiyi bir hadisədir.

“İslam iqtisadiyyatı fərdlərə iqtisadiyyat sahəsində sərbəstlik verir. Ancaq verilən bu azadlıq İslamın inandığı əxlaqi və mənəvi dəyərlərlə məhdudlaşır. Bu əsas element baxımından İslam iqtisadiyyatı ilə kapitalist və sosialist iqtisadiyyatı arasında açıq-aşkar ziddiyyət var. İslamda sosial rifah mütləq əhəmiyyət kəsb edir. İctimai mənafeələrə və ya İslam cəmiyyətinin maddi və mənəvi məqsədlərinə zidd olmadığı və ya fərd başqalarının hüquqlarını pozmadığı müddətcə azaddır. Məntiqi qayda olaraq, əgər iki ağıl başında olan şəxs qarşılıqlı razılıq əsasında ticarət edirsə heç kim onların ticarətinə qarışmamalıdır. Amma nə vaxt bu alış-veriş cəmiyyətin ümumi mənafeyinə zərər verməyə başlasa; İslam fərdi azadlığa məhdudiyyətlər qoyur.

Müsəlman cəmiyyətin mənafeyini öz mənfəətindən üstün tutmalıdır. Başqa sözlə, xidmət şüuru vacibdir. Müsəlman üçün nə böyük nəsil, nə də böyük maddi imkanlar tək başına heç bir dəyər daşımır. Onların dəyərini təyin edən, Allah rızası olmalarıdır. Allah müsəlmandan ancaq təmiz qəlb tələb edir. Burada təsərrüfat fəaliyyəti ancaq bu pak qəlbin əldə edilməsi və mənəvi saflaşma prosesini asanlaşdıran tədbirlər kimi şərh edilə bilər.

İnsan maddi meyllərinə təslim olmamalı, məqsədini unutmamalıdır. Bu çərçivədə insanlar üçün hər cür dünyəvi nemətlər yaradılmış və halal yollarla əldə olunmaq şərti vardır. İslamın insandan istədiyi şey, iman etdikdən sonra maddənin daimiliyi görünüşünə qapılmadan çalışmasıdır. İslam iqtisadi düşüncəsinin ən mühüm elementləri insan sevgisi, mərhəmət, ədalət və qul haqqı kimi əxlaqi prinsiplərdir. Şəxsiyyəti ilə insanı cəmiyyət içərisində boğulmaqdan qurtaran onu daima cəmiyyətə dəyər qatan bir fərd halına gətirən islam, ona cəmiyyətin mənafeyini öz mənafeyindən üstün tutmasını təlkin edir.

İslam İqtisadiyyatında Qiymət Mexanizmi və Rəqabət:

Burada alıcı və satıcılara tolerant davranmaq tövsiyə olunur. Buna görə sövdələşmənin sərtliyindən uzaqlaşmaq hədəflənir. Tələb tərəfinin aşağı qiymətlərə, təklif tərəfinin isə yüksək qiymət tələb etmə meylinin yumşaldacağı, bununla da tələb və təklifdə çeviklik əldə edəcəyi və qiymət sabitliyinə şərait yaradacağı düşünülür. Əgər biz kapitalist zehinlərin ticarətinə baxsaq, görürük ki, satanın arzusu daima məhsulu ola biləcək ən yüksək qiymətə satıb maksimum gəlir əldə etməkdir. Onlar çünki materialist bir tutum içindədirlər. Bu tutumda insanın iç dünyasının dəyərləri yox sayılır və maddi olana həvəs və toplama arzusu mövcuddur. Lakin, islamın verdiyi ideoloji şüur bütün sistemin üstündədir. Bir misal olaraq, balıq satışını ələ ala; müsəlman bir satıcı satdığı balığın əslində Allahın balığı olduğunu dərk edərək, onun qiymətini təyin edərkən əslində balığın satışına sərf etdiyi xərcləri və azad rəqabət mühitini nəzərə alaraq ac gözlülüyə, inhisarçılığa yol verməyən qazanc əldə edir. Çünki Allah quranda xeyir işlərdə yarışmağı əmr edir. O nəqədər ədalətli və rəhimli olarsa həm bu dünyada həmdə sonsuzadək rifah halında yaşayacağını bilir. Onsuzda iqtisadi baxımdan rəqabət bir müddət sonra rəqabəti öldürür və bu və ya digər şəkildə razılaşmalarla nəticələnir. Ona görə də işin lap əvvəlində əməkdaşlıq və həmrəyliyin əsas kimi qəbul edilməsi inhisarçılıq kimi arzuolunmaz şeylərin yaranmasına səbəb olacaq mühitin yaranmasının qarşısını xeyli dərəcədə alır.

Qiymət və keyfiyyətə nəzarət sabit qiymət sistemi kimi yaşamışdır. Buna uyğun olaraq, prinsipcə, inhisarçı müdaxilələrin olmadığı bazarda qiymətlərin sərbəst formalaşdırılması tələb olunurdu. Məlumdur ki, dövlətin və ya inhisarçı güclərin

müdaxiləsi ticarətin həcmi daraldacaq və qara bazara gətirib çıxaracaq. Bununla belə, azad olmayan rəqabət şəraitində və xüsusən də mənfəətçi mühit yarandıqda qiymətlər dövlət nəzarəti altındadır. Həmçinin, kommersiya fəaliyyətində istehlakçının aldadılmasına səbəb olacaq davranışlardan qaçınmaq, malların qiymətini süni şəkildə artıracaq spekulativ müdaxilələrə yol verilməməsi təmin olunmalıdır.

Allah bazarı tənzimləmək üçün tələb və təklifin təbii elementlərini yaradır. Bu, ümumi ictimai işlərdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə islami yanaşmanı ortaya qoyur. Peyğəmbər dövlətin başçısı olaraq ədalətsizliyə yol verməmək üçün bazara müdaxilənin qarşısını almışdır. Bu söz-söhbətin yayıldığı vaxtda olduğu kimi, bazar stabil olanda qiymətə müdaxilə etmək ədalətsizlikdir. Lakin tənzimləyici inflyasiya prosesinə lazım olan anda müdaxilə etməzsə, insanların rifah halı pozula bilər.

Belə olan halda hələ də cavabsız sual qalır: Ağıllı, azad və yetkin insan öz əmlakını istədiyi qiymətə satmaq hüququndan məhrum edilə bilərmi? Bu təhlükə zülm və ədalətsizlik olmazdı? Bu sualın cavabı “yox”dur. İslamda fərdin azadlığına hörmət edilir, lakin cəmiyyətin və bazarın kollektiv azadlığı hesabına buna dözmək olmaz. İslam cəmiyyətləri bələlərdən və zərərlərdən qorumaq məqsədi güdür. Son istehlakçıya qarşı ədalətsizliyə yol verməmək üçün: Pərakəndə satıcı məhsulları son istehlakçıya çatdırmazdan əvvəl qiymətin qalxmasını gözləyib saxlaya bilər. Lakin bu təcrübə müştərilərin tələbatının ödənilməsinə mane olmaqla yanaşı, ticarətdə mənfəət marjasının artmasına xidmət edəcək.

İslam İqtisadiyyatında Məhdud Hökümət

Allah sərvətlər yaratmış və insanların onlardan istifadə etmə imkanını verdiyi kimi, İslam cəmiyyəti, dövləti, idarəçiləri və icma rəhbərləri də resursların düzgün istifadəsi üçün lazımi imkan və şəraiti təmin etmək məsuliyyəti ilə üz-üzədirlər. Bu resurslar. Burada ən böyük məsuliyyət azadlıqlara, xüsusi mülkiyyətə yol açmaqdır. Sədr (ö. 1980) dediyi kimi, “İslam iqtisadiyyatı fərdlərə iqtisadiyyat sahəsində sərbəstlik verir. Ancaq verilən bu azadlıq İslamın inandığı əxlaqi və mənəvi dəyərlərlə məhdudlaşır. Bu əsas element baxımından İslam iqtisadiyyatı ilə kapitalist və sosialist iqtisadiyyatı arasında açıq-aşkar ziddiyyət var. Mülk adı altında insanların sahib olduğu daşınar və daşınmaz əmlaka işarə edən çoxlu Quran ayələri vardır. Qənimətin dövlətlə döyüşçülər

arasında bölüşdürülməsi həm şəxsi, həm də dövlət mülkiyyətinin qəbul edilməsi deməkdir.

İslam ənənəsində dövlət insanların dolanışığına, qazanc əldə etməsinə mane olan amilləri aradan qaldırmaqla, buna görə də öz sərhədləri daxilində yaşayan hər kəsin can və malının təhlükəsizliyini heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən, yolların təhlükəsizliyini təmin etmək vəzifəsini daşır. Çünki İslam ölkəsində səyahət etmək, işləmək, pul qazanmaq, mülk sahibi olmaq və ticarət etmək azadlığı fərdin ən təməl hüquq və azadlıqlarındandır.

Bunlar yer üzünün xəlifəsi olan insana verilən dəyərdən irəli gəlir. Yoxsulların minimum ehtiyaclarının ödənilməsi, haqsız qazancların qarşısının alınması kimi sosial fəaliyyətlər fərdlər qədər cəmiyyətin, iqtisadi qurumların və dövlətin də məsuliyyəti altındadır. Məsuliyyət cəmiyyətdən belə vicdanlı hallara biganə qalmamağı, sosial ədalət prinsipini həyata keçirməyi tələb edir. Bu o deməkdir ki, dövlət sosial siyasət hazırlayır, planlar qurur, gəlirləri bazaya yaymaq üçün lazımi alətləri tətbiq edir, bir sözlə, lazım gəldikdə iqtisadi kursa müdaxilə edir. Laissez faire (edin etsinlər) kapitalizmində “qarışma, dünya öz yolunu tapacaq” şüarı ilə əldə edilə biləcək sosial ədalət idealı yoxdur.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin digər səbəbləri də İslam iqtisadi fikrində öz əksini tapmışdır: Dövlət resursların ayrılmasını və xüsusilə qıt resursların ayrılmasını və ya həddindən artıq tələbatı kor bazar qüvvələrinin nəzarətsiz fəaliyyət kursuna buraxa bilməz. O, rəşional planlaşdırma və lazımi fiziki və sosial infrastrukturun yaradılması yolu ilə arzu olunan məqsədlərə nail olmaq üçün şüurlu töhfələr verərək müsbət rol oynamalıdır.

Digər tərəfdən, İslamda sosial rifah mütləq əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, fərdi azadlıq, vacibliyinə baxmayaraq, onun sosial nəticələrindən asılı deyildir. İctimai mənafelərə və ya İslam cəmiyyətinin maddi və mənəvi məqsədlərinə zidd olmadığı və ya fərd başqalarının hüquqlarını pozmadığı müddətcə azaddır. Aldatma, inhisarçılıq, mənəfətpərəstlik, haqsız rəqabət, rüşvətxorluq kimi qeyri-qanuni bazar şərtləri bu hüquqların pozulmasıdır. Bu cür hüquq pozuntuları dövlətin üzərinə qiymət təyini kimi vasitələrdən istifadə etməklə bazarlara müdaxilə etmək məsuliyyəti qoyur. Əgər dövlət

cəmiyyət adından iqtisadiyyata müdaxilə etməsə, cəmiyyətdəki insanlar haram yollarla qazanc əldə etməyə, bir-birinin malını yalandan yeməyə, saxta kommersiya yollarına əl atmağa başlayırlarsa, bu, cəmiyyətin intiharıdır.

İstehsal ehtiyaca uyğun olduğundan təbii sərvətlərin israfına yol verilmir. Bunun əsasında formalaşan istehsal tərzini insanların qidalanma, sığınacaq, geyim və nəqliyyat ehtiyaclarını ödəyir. Dövlət bu məsələyə nəzarət etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Əxlaqi-mənəvi dərinləşmə fərdlər arasında münasibətləri tənzimləyən xüsusi hüquqa tənzimləyici və nəzarət funksiyasını təyin etmişdir. Münasibətlərdə münaqişə və gərginlik deyil, barışıq və tolerantlıq üstünlük təşkil etməlidir. Nəticədə dövlət bir çox sahələri ayrı-ayrı şəxslərin ixtiyarına buraxdı.

İslamın nəzərdə tutduğu iş həyatı müəyyən əxlaqi davranışlara əsaslanır. Bu əxlaqi davranışların əqli kökləri öz əməyi ilə işləyən qrupların nizamnamələri və İslamın gətirdiyi iş bölgüsü anlayışında fərqli mənə kəsb edən fütüvvət-sənətkar birliklərində ifadə olunur. Bundan əlavə, dövlət hisbe (ihtisap) qurumu vasitəsilə istehlakçıların müdafiəsinə nəzarət edir.

Peyğəmbər bir prinsip olaraq torpağı işlədənin ona sahib çıxmasını və yəqin ki, torpağını boş qoymamasını istəyirdi. Boş torpaqların da istifadəyə verilməsi təşviq edilir. İri kənd təsərrüfatı torpaqlarında fiziki şəxslərə istifadə hüququ ilə yanaşı, bir qayda olaraq dövlət mülkiyyəti də tanınırdı. Peyğəmbərin zamanında da iqta adlanan bu əməl bir baxım sistemi kimi yaşatılmışdır.

Qiymət və keyfiyyətə nəzarət sabit qiymət sistemi kimi yaşamışdır. Buna uyğun olaraq, prinsipcə, inhisarçı müdaxilələrin olmadığı bazarda qiymətlərin sərbəst formalaşdırılması tələb olunurdu. Məlumdur ki, dövlətin və ya inhisarçı güclərin müdaxiləsi ticarətin həcmi daraldacaq və qara bazara gətirib çıxaracaq. Bununla belə, qeyri-kamil rəqabət şəraitində və xüsusən də mənfəətçi mühit yarandıqda qiymətlər dövlət nəzarəti altındadır.

“İslam iqtisadiyyatı” fərdiyyətçi deyil, fərdiyyətçilik və icma meyllərinə malikdir. Öz mənafeyini üstün tutan insan tipi İslama yaddır. Statizm ən çox iqtisadiyyata nəzarət və nəzarət sahələrini əhatə edir. Əks halda, dövlət istehsal sahəsində istehsalçı

yox, təşkilatçı ola bilər. Bu kontekstdə o, fərdi və özəl müəssisələrə maneə və ya rəqib deyil.

Vətəndaşlar naminə yaxşılığı əmr edən və pislikdən çəkindirən dövlət; yəni dinini, nəfsini, malını, ağılını və nəslini bir üst qurum olaraq qoruyub saxlayacaq. Bu çərçivədə İslam ənənəsində dövlətin iqtisadi sahədə əsas vəzifələri; ədalətin təmin edilməsi və ədalətsizliyin qarşısının alınması, qanunun və asayişin qorunması, şəxslərin əmlakının və həyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və işgüzar etikanın həyata keçirilməsi, bazar mexanizminin bütün şəxslərin mənafeyi naminə işlədilməsi, əsas infrastruktur xidmətlərinin göstərilməsi və vətəndaşların sosial təminatıdır.

Uca Allah buyurur: “Biz onların dünya həyatındakı ruzilərini aralarında böldük. Biz onların bəzilərini digərlərindən üstün etdik ki, bəziləri digərini işə götürsün”. (43/32). Ayədə bildirilir ki, ruzi Allahın əlindədir. Allah bazarı tənzimləmək üçün tələb və təklifin təbii elementlərini yaradır. Bu, ümumi ictimai işlərdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə islami yanaşmanı ortaya qoyur.

Bizi yaradan Allah hər şeyin həqiqi sahibi olduğu üçün bütün hərəkətlərimiz onun qoyduğu qaydalara uyğun olmalıdır. Bu kontekstdə üç növ qadağaya riayət edilməlidir. Əvvəla, bazar faiz, qumar kimi haram elementləri ehtiva etməməlidir. Bu müdaxiləni dini məhdudiyyətlər adlandırmaq olar. İkincisi, əgər bazar öz təbii axarında işləyirsə və tələb-təklif təbii yolla gedirsə, dövlətin bazara müdaxiləsinə icazə verilmir. Amma bazardakı bəzi zərərli komponentlərə görə bu təbiilik itirsə, təbii qüvvələri yenidən işə salmaq üçün dövlət müdaxilə edə bilər. Bu müdaxiləni dövlət məhdudiyyətləri adlandırmaq olar. Üçüncüsü, biznes sahibləri biznesin etik ölçüsünə hörmət etməlidirlər. Lakin satıcılar məhsulların qiymətlərini real bazar qiymətlərindən xeyli yuxarı qaldırırsa, tənzimləyici müvafiq şəxslə danışıqlar apararaq məsələyə müdaxilə edə bilər. Bazarın davamlılığını təmin edən süni tələb İslamın nəzərində faktor deyil. Şəriət baxımından bu əməlləri müdaxilə yolu ilə nəzarətdə saxlamaq dövlətin vəzifəsidir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qida, sağlamlıq və təhsil kimi əsas fiziki istəklərini qarşılaya bilməyən istehlakçılar, psixoloji istəklərinin artması prosesinin hədəfi olmamalıdır. Bir sözlə, tələb və təklifə təbii maneə olan bazar

təcrübələrinə ehtiyacların lazımı şəkildə ödənilməsini təmin etmək üçün dövlət müdaxilə etməlidir.

Şəxsi mülkiyyət: Kapitalizm xüsusi mülkiyyəti insanların tam mülkiyyətinə verdiyi halda, İslam baxışlarına görə mülkün sahibi Allahdır. Buna görə də İslamda insan ancaq malın vəkili ola bilər. Lakin bu əmanət müsəlman bir şəxsin mülk sahibi olmasına mane olmur. Vərəsəlik baxımından hər iki sistem miras buraxıb, İslamda da bu, “mal bir əldə yığılmamaq” prinsipi ilə qəbul edilib.

Kapitalizmdə xüsusi mülkiyyətin sərhədləri çəkilməsə də, İslam iqtisadiyyatında xüsusi mülkiyyətin genişlənməsi və müəyyən əllərdə toplanması qadağandır. Bu səbəbdən İslam cəmiyyətlərində burjua sinfi formalaşmamışdır. Halbuki azad mülkiyyət hüquqları həm kapitalizmdə, həm də İslam iqtisadiyyatında cəmiyyətin maraqları ilə ziddiyyət təşkil etmədikdə mövcuddur. Hər iki iqtisadiyyatda azadlığın həddləri cəmiyyətin maraqları ilə çərçivələnir. Lakin İslam iqtisadiyyatı cəmiyyətin mənafeyinə xələl gətirməməyə daha çox önəm verdiyindən enerji qaynaqlarında, mədənlərdə və böyük kənd təsərrüfatı torpaqlarında dövlətin mülkiyyətinə önəm verib. Bu səbəbdən belə sosial sahələrdə fərdin gücü məhduddur.

Mülkiyyət hüququ ilə yanaşı fərdi hüquqlara da xüsusi önəm verən kapitalizm fərdiyyətçilik baxımından İslam iqtisadiyyatından fərqlənir. İslamda fərd öz mənafeyi ilə yanaşı, ictimai mənafeyi, hətta cəmiyyətin xoşbəxtliyini də düşünməyə borclu olduğu halda, kapitalizmdə isə hər şey fərdin ixtiyarındadır. Kapitalizm fərdiyyəliyinin kulminasiya nöqtəsi “bunu etsinlər” devizidir. İstər İslamda, istərsə də kapitalizmdə fərdlər öz əmlaklarını qorumaq üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bu baxımdan kifayət qədər oxşar olan bu iki sistemin əsasında onların xüsusi mülkiyyətə verdiyi önəm və sərbəstlik dayanır. Hər iki sistemdə mülkiyyət “toxunulmaz” sayılırdı.

Müəssisə və Seçim Azadlığı, Sərbəst bazar iqtisadiyyatında fərdlər istədiklərini seçmək hüququna malikdirlər, İslam iqtisadiyyatında isə seçim insanların ixtiyarına verilir. İslamda insanlar öz istəkləri ilə qərarlar verə, pul və vəsaitlərini istədikləri kimi xərcləyə bilərlər. Lakin bu hüquq o demək deyil ki, onlar limitsiz pul xərcləyə bilərlər. Çünki İslamda israfçılıq haram olduğu kimi, müsəlman da mənəvi və mənəvi dəyərlərin qoyduğu məhdudiyyətləri iqtisadi mənada düşünməlidir. Bundan əlavə,

fərdi azadlıqlar heç vaxt sosial nəticələrdən asılı olmadığından, xərcləyərkən cəmiyyətin maraqlarını da nəzərə almalıdır. Əgər ticarət cəmiyyətin ümumi mənafeyinə zərər verirsə, İslam müdaxilə edir və məhdudiyyətlər qoyur. Lakin azad kapitalizmdə fərd bizneslə məşğul olarkən heç bir kənar təzyiqə və ya təzyiqlərə məruz qala bilməz. Bazarda cəmiyyətin maraqları vacib sayılsa da, mənəvi və mənəvi dəyərlər bazara təsir göstərmir.

Bizim sahibkarlıq azadlığı dediyimiz şey; Məhsulu istədikləri kimi istehsal etmək və satmaq azadlığı azad bazar iqtisadiyyatının olmazsa olmazıdır. Dövləti yalnız təşkilatçı kimi görən kapitalizmdə məcburiyyətə, təzyiqə yer yoxdur. Əslində İslam iqtisadiyyatı dövləti təşkilatçı kimi görür və dövlətin özəl sahibkarlığın qarşısını almaq və ya özəl sahibkarlıqla rəqabət aparması mümkün deyil. Bu baxımdan həm azad bazarın, həm də İslam iqtisadiyyatının perspektivləri sahibkarlıq azadlığına bənzəsə də, onların fərqli olduğu məqam budur ki, müsəlmanlar cəhd edərkən hərislik, ehtiras və tamahkarlığa yol verməməlidirlər.

İslam iqtisadiyyatı yalnız öz mənfəətini düşünən, maksimum fayda və maksimum qazanc əldə etməyi düşünən azad bazar adamları ilə qarşılaşır. Liberal iqtisadiyyatlarda fərdi maraqlar vacibdir və ümumi maraqlar qəbul edilmir. Qardaşını özündən üstün tutmağı məsləhət görən müsəlman insanın dünyasında “mənfəət” ideyası və əməli kifayət qədər uzaqdır. Belə ki, İslamda istehsalçı, istehlakçı və fərd həmişə cəmiyyətlə bərabərlik içində olur.

İslam iqtisadiyyatında yalan, vicdansızlıq, inhisarçılıq, qara bazar, müqavilələrə əməl etməmək və vicdansız davranışlar qadağandır. Bu səbəblərə görə İslam öz maraqlarından çıxış edən və rəşional insanlar və ya utilitar insanlar adlandırılan “homo ekonomikus” tipinə tamamilə yaddır. Fərdi mənafeyi cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutaraq hərəkət edən və ictimai mənafehin bundan doğacağını düşünən bu utilitar insan modelinə qarşı İslam camaatın haqqını Allahın haqqlarından sayır.

Böyük balığın kiçik balığı udacağı amansız bazar şəraiti tətbiq edən və bunu təbiətin bir zərurəti hesab edən liberal iqtisadi düşüncə də ictimai mənafeyi, cəmiyyətin xeyrini və ümumi rifahı rədd edir. Eyni zamanda, yalnız “İslam iqtisadiyyatı”

kapitalizmdən fərqli olaraq, maddi şöhrətpərəstlikdən, tamahdan uzaq, yalnız öz mənafeyini düşünməyən insan modeli tələb edir.

Qiymət Mexanizmi və Rəqabət

Kapitalizm rəqabətlə azadlığı təmin edir. Rəqabət alıcılara və satıcılara satılan əmtəənin bazar qiymətinə təsir etməyə imkan verir. İslamda rəqabətə və beləliklə də qiymətlərin sərbəst müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bazarda qiymətləri dolay yolla Allahın müəyyən etməsi, qiymətlərin tələb və təklifə uyğun formalaşması deməkdir. Bu baxımdan İslamın bazara, qiymətlərə müdaxiləsi nəzərdə tutulmur. Halbuki cəmiyyətin mənafeyini də düşünən İslam iqtisadiyyatı ədalətsizlik, qara bazar kimi ehtiyac hallarında dövlətin bazara müdaxiləsini görür. Bundan əlavə, İslamda malı bazara gəlməmişdən əvvəl almaq ədalətə uyğun deyil. Bunun səbəbi məhsulun qiymətinin bazarda formalaşmasını təmin etməkdir. Bu baxımdan kapitalizm ilə İslam iqtisadiyyatı paraleldir.

Kapitalizmdə sabit qiymət tavanları və keyfiyyətə nəzarət İslam iqtisadiyyatı ilə müqayisədə çox aşağıdır. Burada inhisarçılığın qarşısı alınır və beləliklə də qiymətlərin sərbəst müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Qeyri-kamil rəqabətin və mənfəətin mövcud olduğu bazarlara dövlət nəzarət tətbiq edib. Bu üsul İslamın cəmiyyətin maraqlarını müdafiə edən cəhətini əks etdirir. Kapitalizmdə isə qiymətə nəzarət yoxdur və insanlara sonsuz imkanlar təqdim etməklə cəmiyyətin mənafeyinə deyil, fərdi azadlığa istinad edilir.

İslama görə, tələb və təklif yaranarkən alıcı və satıcı dözümlü və səxavətli olmalıdır. Bu yolla sövdələşmənin yumşaldılacağı, tələb və təklifin çeviklik qazanacağı, qiymətlərdə çevikliyin təmin ediləcəyi və beləliklə də inhisarçılığın qarşısı alınacağı nəzərdə tutulur. Sərbəst bazar iqtisadiyyatına bu nöqtəyi-nəzərdən baxdıqda, şəxsi maraqlara görə alış-verişdə bu cür tolerantlıq və səxavətdən söz gedə bilməz.

Məhdud Hökumət, kapitalizmdə dövlət iqtisadi həyata və təbii nizama müdaxilə etmir. Bununla belə, o, əsas hüquq və azadlıqları və rəqabəti qorumaq üçün hüquqi və institusional tədbirlər görür. İslam iqtisadi sistemində dövlətin vəzifəsi azadlıqlara və xüsusi mülkiyyətə yol açmaq, iqtisadi maneələri aradan qaldırmaq və həyat təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Buradan belə başa düşülür ki, hər iki sistemdə dövlətin

oynadığı rol eynidir. Onların fərqləndiyi məqam kapitalizmdə fərdin xoşbəxtliyinin prioritet olması və dövlətin cəmiyyətə hər bir müdaxiləsinin sosial xoşbəxtliyi və dolayısı ilə fərdi xoşbəxtliyi pozacağından narahat olmasıdır.

İslam iqtisadiyyatında dövlət; resursların bölüşdürülməsi, bazarda yoxlamaların aparılması, zərurət yarandıqda qiymətlərə sabit, cari qiymətlərin tətbiqi və təbii ehtiyatların israf edildiyi zaman təftiş edilməsi. Bundan başqa insanlara böyük torpaqlardan istifadə hüququ verir, lakin bu torpaqları iqta və sonrakı timar sistemlərində olduğu kimi dövlət mülkiyyətində saxlayır. Kapitalizm şəraitində dövlət yalnız onu qorumaqla bazarın düzgün işləməsinə töhfə verir və torpağın dövlət mülkiyyətində olmasını nəzərdə tutmur.

Hər iki sistemə nəzər salındıqda onların məhdud hökumət anlayışına önəm verdiyi və dövlətin istehsal etməməsi, yalnız istehsal sahəsində təşkilatçı kimi mövcud olmasının kifayət etdiyi aydın olur. Halbuki İslamın lazım gəldikdə sosial maraqlar baxımından bazara müdaxiləsi və torpaq mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi praktikaları ona liberalizmdən daha çox statistik quruluş verdi.

Aşağıdakı Cədvəldə kapitalist sistemi ilə İslam iqtisadi sistemi iqtisadi sistemə daxil edilməli olan bir çox sahədə müqayisə olunmağa çalışılmışdır. Bu cədvəl təfərrüatlı şəkildə araşdırıldığında, bir çox mövzuda azad bazar iqtisadiyyatı ilə İslam iqtisadiyyatının uyğun olduğu kimi, uyğun olmayan sahələr olduğu da diqqətdən qaçmır.

QARŞILAŞDIRILAN MƏSƏLƏ	KAPİTALİZM	İSLAM İQTİSADİYYATI
XÜSUSİ MÜLKİYYƏT	AZAD	AZAD
VƏRƏSƏLİK HÜQUQLARI	AZAD	AZAD
SƏRVƏT TOPLAMA	AZAD	LİMİTLİ
FƏRDİ MƏNFƏƏT	VAR	VAR
TOPLUM MƏMFƏƏTİ	YOX	VAR
MÜLKİYYƏT TOXUNULMAZLIĞI	VAR	VAR
İSRAF QADAĞASI	YOX	VAR
FAİZ AZADLIĞI	VAR	YOX
BAZARDA İNHİSARÇILIQ	AZAD	YOX

XARİCİ İNVESTİSYA	AZAD	AZAD
BEYNƏLXALQ TİCARƏT	AZAD	AZAD
TƏŞƏBBÜS AZADLIĞI	VAR	VAR
İSTEHLAK AZADLIĞI	VAR	LİMİTLİ
ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİN BAZARA TƏSİRİ	YOX	VAR
RƏQABƏT	AZAD	AZAD
QİYMƏTLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ	AZAD	AZAD
BAZAR NƏZARƏTİ	YOX	VAR
DÖVLƏT MÜDAXİLƏSİ	YOX	VAR
TORPAQDA DÖVLƏT MÜLKİYYƏTİ	YOX	VAR
LİMİTLİ HÖKÜMƏT	VAR	VAR

Yəni, hər iki sistem xüsusi mülkiyyət, vərəsəlik hüququ, fərdiyyətçilik, mülkiyyət toxunulmazlığı, xarici kapitalın azadlığı, beynəlxalq ticarət perspektivi, fərdlərə verilən sahibkarlıq azadlığı, rəqabət azadlığı, öz hüquqlarını müəyyən etmək, qiymətlər və dövlətin məhdud müdaxiləsi baxımından bir-biri ilə tam uyğundur. İstehlak azadlığı və şəxsi maraqlar baxımından hər iki sistemin oxşar və fərqli olduğu sahələr var, lakin sərvət toplanması perspektivi, sosial maraqlar, israf azadlığı, bazarda spekulyasiya, mənəvi (dini) dəyərlər, monopoliya, bazar nəzarəti, dövlətin ictimai müdaxiləsi və dövlətin torpaq mülkiyyəti sahələrində hər iki sistem bir-birindən tamamilə ayrılır.

İslam iqtisadiyyatı həmişə cəmiyyətin mənafeyini fərdin şəxsi mənafeyindən üstün tutur və kapitalizmin insana verdiyi azadlıqların cəmiyyətin mənafeyinə mənfi təsir göstərməsinə heç vaxt imkan vermir. Azadlığın sərhədləri cəmiyyətin maraqları ilə əhatə olunub və bundan kənara çıxmaq İslam iqtisadiyyatında qadağandır. Fərd etdiyi hər bir iqtisadi hərəkətdə öz maraqları ilə yanaşı, cəmiyyətin mənafeyini də düşünməyə borcludur. Fərdi nöqtəyi-nəzərdən İslam iqtisadiyyatı mülkün azad olmasına icazə versə də, onu məhdudlaşdırır, sərvət toplanmasının qarşısını alır. Bundan əlavə, israfın haram olması səbəbindən əldəki sərvətin qeyri-səmərəli xərclənməsi mümkün deyil. Buna görə də müsəlmanın qazandığını qazanmaq və xərcləməkdə yuxarı həddi var. Bu səbəbdən də qazandıqlarını israf etmədən

cəmiyyətin mənafeyi baxımından bölüşmək İslam iqtisadiyyatının prinsiplərindəndir. İnhisarçılığı, qara bazarı qadağan edən, bazarda keyfiyyətə nəzarət və qiymət fiksasiyası tətbiq edən İslam iqtisadiyyatı bu qadağaları cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq həyata keçirir. İslam iqtisadiyyatı bu cür qadağalarla insanın daha çox qazanmasına şərait yaradan və fərdi mənafeləri deyil, ictimai maraqları qoruyan bir quruluşdur.

Kapitalizm və onun tətbiq sahəsi olan azad bazar iqtisadiyyatı ilə İslam dini və onun iqtisadi sahədəki əksi, İslam iqtisadiyyatı modelinə tam bənzəmir. Bəzi tədqiqatçılar islam iqtisadiyyatının əslində kapitalizm olduğunu israr etsə də, hər iki sistemin insanlara və cəmiyyətə fərqli baxışları var və İslam iqtisadiyyatı təkcə azad bazar iqtisadiyyatı deyil; Bu, dövlətin də lazım gəldikdə sistemə töhfə verdiyi və paylaşma, sosialist, humanitar və əxlaqi elementləri ehtiva etdiyi “sosial bazar iqtisadiyyatıdır”.

İslam sosial bazar iqtisadiyyatı həyata keçirildikdə; Törəmə məhsullar, faizsiz və qeyri-müəyyən maliyyə məhsulları təklif edərək, balanslaşdırılmış maliyyə stimulları təmin edərək real iqtisadiyyatı dəstəkləyəcəkdir. Beləliklə, kapital daha kiçik müəssisələrə bölünəcək və kapitalın bölüşdürülməsi təmin olunacaq və inhisarlaşmanın qarşısı alınacaq. Kiçik və orta müəssisələrin artması ilə məşğulluq artacaq, milli gəlir də artacaq və varlı ilə kasıb arasındakı uçurum aradan qalxacaq. Sosial və ortaq aspekti ilə yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün ayrı-ayrı şəxslərin könüllü ianələri dövlət büdcəsi hesabına dəstəklənə və yardım fəaliyyətləri artırıla bilər.

Nəhayət, demək olar ki, tarazlıq dini olan İslam, öz perspektivi və praktikasını ilə uzun müddətdir mövcud olan və davamlı böhran yaradan kapitalizmin balanssız quruluşunu aradan qaldıracaq “sosial bazar iqtisadi sistemi”ni bizə təqdim edir. (Academia.com, Kapitalizmlə islam iqtisadiyyatının qarşılıqlı təhlili, tarixsiz)

Nəticə

- İstər bazarda, istərsə də sosial həyatımızda maddi dəyərlərə əhəmiyyət verdiyimiz kimi mənəvi dəyərləri də gözardı etməməliyik.
- Kapitalizm, sosializm və kommunizm kimi geniş yayılmış iqtisadi ideologiyaların təməlinə yatan materyalist fikir insanları dəyərsizləşdirməklə yanaşı siniflərə ayırır və hərcür pisliyin təməlini təşkil edir.
- Doğru və ya yanlış qeyd edilən hər sistemin öz hədəfləri vardır. Kapitalizm istehsal vasitələrində limitsiz bir özəl mülkiyyətin vacibliyinə inanır. Kapitalizmi qısaca belə təməlləndirmək olar: “Hərşey mənim olsun, kimə nə olur olsun”
 “Bacarığına görə hərəkətdən alıb ehtiyacına görə hərəkəti paylaşmaq” kommunizmin başlıca hədəfidir. Bu hədəfə çatmaq üçün, kommunizm, istehsal vasitələrini nəzarət altına alıb, şəxsi azadlığı qaldırmaqla, mənəvi dəyərləri yox etmişdir.
 Digər tərəfdən sosializm isə, istehsal vasitələrində özəl mülkiyyəti qaldırmaqla, “malı olan hərəkətdən alıb, çalışmasına görə, hərəkəti paylaşmaq” prinsip etmişdir.
 Bir sözlə kapitalizmdə cəmiyyət fərd üçün, sosializm və kommunizmdə isə fərd cəmiyyət üçündür.
- Lakin İslam böyük ölçüdə sosial qurum və fikirlərlə limitlənmiş əsas xətləriylə sosial nizam qurmağı hədəfləyir. Bu hədəfin söykəndiyi əsas prinsipləri aşağıdakı kimi sıralanmışdır:
 1. Quranın tarix baxışı: Burada əsas məsələ sosial inkişaf mərhələsində dinin oynadığı roldur. Marksist kommunistlər dini tanımaz. Dini sadəcə əməkləri sömürən insanların uydurduğu absurd birşey kimi görürlər.
 Sosializm kimi kapitalizmdə dinə qarşı deyillər. Lakin bu toplumlarda din ilə insanların sosial, siyasi, iqtisadi fəaliyyətləri arasında əlaqə kəsilmişdir.
 İslamda isə din Allahın birliyinə əsaslanır. Və din insanların bütün sosial, siyasi, iqtisadi fəaliyyətlərini özündə ehtiva edərək, topluma bərabərlik, ədalət, nizam gətirir.
 2. İstehsal vasitələrində limitli xüsusi mülkiyyət: İslam çox zidd baxışlar arasında bir nizam qurur. Bu nizamın qurulması üçün mal sahibləri haqqında əxlaqi əmirlər bildirilmişdir:
 - a) Zəkat vermək.
 - b) Cəmiyyətin zərərinə iş görməmək, mallardan ən səmərəli şəkildə istifadə etmək.
 - c) Faizsiz bir ticarət.
 - d) İş görərkən hiylədən, ədalətsizlikdən, inhisarçılıqdan qaçınmaq
 3. Birlikdə mövcud olmaq: Şübhəsiz, İslam, fərdlər, millətlər, irqlər arasında ayrı seçkiliyə yol verməz. İslamda dövlətin əsas məqsədi rifahı bütün dünyaya yaymaqda əməkdaşlıq etmək, sülhü, vicdan azadlığını ayaqda tutmaqdır.
 4. Allahın üstünlüyü: İslamın üstünlük baxışı digərlərindən xeyli fərqlənir. İslama görə üstünlük yalnızca Allaha aiddir. Kapitalizm üstünlüyün xalqa, kommunizm isə üstünlüyün proletariya sinifinə aid olduğunu səmimiyyətsizcə iddia edirlər. İslam baxışının üstünlüyü maddi və mənəvi cəhətdən cəmiyyətin təmin olunması üçün Qurana uyulması ilə əlaqədardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar

1. Academia.com. (tarixsiz). *Kapitalizmlə islam iqtisadiyyatının qarşılıqlı təhlili*.
2. Academia.com. (tarixsiz). *political and economic ideologies*.
3. Altusser, L. (tarixsiz). *Ideology and State Ideological Devices*.
4. anl.az. (tarixsiz). Azərbaycan SSR 1920-1922-ci illərdə: formal müstəqillik və sovet Rusiyasından hərbi-iqtisadi asılılıq rejimi.
5. Destutt, A. L. (1970). *İdeologie de propremet dite*.
6. Engels, K. M. (tarixsiz). *communist manifesto*.
7. Heywood, A. (tarixsiz). *political ideologies*.
8. Karl Marx, F. E. (tarixsiz). *German ideology*.
9. M.A.MANNAN. (tarixsiz). İslam iqtisadiyyatı.
10. Marks, K. (tarixsiz). *LİBERAL İDEOLOJİNİN MARKSİST ELEŞTİRİSİ*.
11. Marks, K. (tarixsiz). *Marxist critique of liberal ideology*.
12. Nietzsche, F. (tarixsiz). *Modern State and Ideology*.
13. wikipedia.org. (2021). *İdeologiyaların növləri*.
14. wikipedia.org. (tarixsiz). *iqtisadi ideologiyalar*.
15. İslam nə əxlaq iqtisadiyyatı Charles Tripp
16. Maliyyə və yaxşı toplum Robert J. Shiller
17. İslam iqtisadiyyatının təməl prinsipləri E. Mevdudi